

KUZEY-DOĞU ANADOLU PREHİSTORYASINDA BAYBURT ÇEVRESİNİN YERİ

1. KILIÇ KÖKTEN

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji
Enstitüsü Asistanı

Anadolu'nun kuzey-doğu mıntakasında yapılan arkeoloji araştırmalarına toplu bir bakış

Anadolu kuzey-doğu mıntakasının (Samsun ve Kars illeri arasında kalan yöreler) tarih öncesini beş yıldan beri araştırmaktayım. 1940 yılından başlayarak 1945 yılına kadar, yalnız yaz ayları içinde yaptığım dört gezi ile evvelâ Samsun, sonra Kars, daha sonra Sivas ve Kars çevrelerini, Yukarı Çoruh ve Kelkit vâdisi boylarını, en son olarak da Samsun-Rize illeri arası sahil boyunu incelemiş bulunmaktayım.

İlk gezilerimi, Ülkü 89, S: 418-419 ve 98, S: 121-124; ikincisini Belleten 27, S: 601-613 de; üçüncüsünü de Belleten 32, S: 659-680 de neşrettim. Dördüncü gezimin (Bu gezimi 1944 yılı Şubat ayı içinde yaptım), raporu henüz bitmiş değildir. Belleten'de yayınlanacaktır.

Anadolu'da eski tarih ve tarihten önceki çağları ilgilendiren arkeoloji araştırmalarının başlangıç tarihi çok eskidir. İlk araştırmaları şimali Suriye'de, güney ve batı Anadolu'da, daha sonra orta Anadolu'da ve orta Kızılırmak havzasında toplanmış olarak görmekteyiz. Gezmiş olduğum kuzey, doğu, kuzey-doğu Anadolu ile, orta Anadolu'nun doğu kısımlarının araştırılması hepsinden sonraya kalmış ve bölgelerin prehistoryasına çok az temas edilmiştir.

Batı Anadolu için Trova, güney-doğu Anadolu için Yümüktepe, Orta Anadolu için Alışar, birer kültür merkezi ve bölgelerinin örnek kazı yerleri olarak tanıtılırken kuzey-doğu Anadolu mıntakasının prehistoryasını aydınlatacak birer nokta gösterilemiyordu.

1926 yılında Alışar hafriyat heyetinin Samsun çevresinde yaptığı araştırmalarda, yalnız Kaledoruğu höyüğünden (Kavak), "Büyük bir höyük,, adıyla bahsedilmektedir. Bu malûmat ile Samsun çevresinde, aynı heyet tarafından tesbit edilen ve bir hartada yerleri gösterilen tumuluslar, bölgenin tarih öncesini aydınlatabamıştır (OIP V, S: 26-27).

1927-1929 yıllarında Von der Osten, Sivas ve Kangal çevresinde yaptığı gezilerinde, Hafik kalesini, Sivas içi ve yakın çevresiyle Kangal mıntakasındaki höyüklerin mevcudiyetini bildirmektedir. Bunlar Sivas çevresinde tesbit ettiğim ve malzemesini işlediğim höyüklerden başkadır. (OIC 6, S; 55-63 ve 8, S: 165, 167, harta IX).

K. Bittel, 1934 de neşrettiği " Prâhistorische Forschung in Kleinasien,, adlı kitabında ve eklediği hartada, Anadolu'nun tarih öncesi durumunu bir arada tanıtmaktadır. Bu kitaptan alınan malûmata göre, Alevi tepenin (Amasya) doğusunda kalan ve Kars'a kadar uzanan sahada Tilkitepe'den (Şamramaltı - Van) başka tek bir höyük ve diğer tarih öncesi iskân yerlerinin tesbit edilmediğini görüyoruz.

1935 de Stefan Przeworski, Archive Orientalni VII, S. 390 - 314 ve VIII, S. 49 - 68 de neşrettiği "Der Grottenfund von Ordu,, adlı makalesinde Ordu çevresinde bir mağaradan çıkarıldığı söylenen dört tane baltadan bahsetmektedir. Eti çağma aidiyeti kaydedilen bu baltalar ve bu mıntakada kullanılmış olan diğer eşyalar orta Anadolu'da kullanılanlardan farklı değildir ¹..

Greklere evvelki devirlere ait olan ve 1935 yılına kadar Karadeniz sahillerinde toplanan buluntular ne kadar tesadüfi ve ehemmiyetsiz de olsalar, Przeworski bütün titizliğiyle bunlara ait bibliyoğrafyayı bir araya toplamıştır.

Von der Osten'in 1938 de Erzincan'ın 26 km. doğusunda bulunan Altintepe araştırmaları da konumuzu ilgilendirmektedir. Bu araştırma arasında, maden eşyalarıyla, kırmızı boya astarlı ve cilalı olarak tavsif edilen çanak çömlekler çok tipik Urartu eşyaları olarak görülmekte ve Urartu kültürünün buralara kadar eriştiği kabul edilmektedir. (AFO XIV: S. 99-100) ².

Doğu Anadolu'da sistemli bir şekilde araştırılan bölgelerden birisi de Van çevresidir. Van'da Tilkitepe'de 1899 yıllarında W. Belck'in yaptığı kazı neticeleri hakkında K. Bittel, Prâhistorische Forschung in Kleinasien, S. 83 - 85 de kâfi derecede malûmat vermektedir.

Van bölgesinin prehistoryası, E. Reilly'in 1937 de aynı yerde yaptığı kazılarla daha çok açıklanmıştır. Bu rapor T. T. Arkeologya ve Etnoğrafya dergisi, sayı IV, S. 145 - 155 de yayınlanmıştır.

1938 de aynı höyükte Prof. K. Lake de bir heyetle çalışmıştır. Bu rapor aynı dergi, S. 179 - 194 de mevcuttur. Bundan başka Lake'in 1938 Van hafriyatı hakkında Heinz Otto tarafından hazırlanmış olan raporda, AFO, XIV, S: 87 - 95 de mufassal ve resimli olarak çıkmıştır.

Lake'in 1939-yılında yaptığı hafriyat, mevsimsiz kesilmiş olmasına rağmen elde edilen malzeme oldukça çoktur. Bu çalışmalar T. T. Arkeologya ve Etnoğrafya dergisinde Arkeolog Dr. Cahit Kınay tarafından neşredilecektir. (Dr. Cahit Kınay'dan alınan malûmta göre).

¹ Yukarda ilâve edilen ve «Armchenbeil» (küçük kollubalta) adıyla Lev. 47 de gösterilen baltanın, sap kısmına isabet eden küçük yan çıkmaları hariç, çevre bakımından bir benzerini 1941 yılında Dündartepe (Samsun) kazılarında Eti katlarından çıkartmıştı. Bu benzerlik, makalede âletlerin devri hakkında verilmiş olan kanaati kısmen desteklemektedir.

² Bu höyükte bulunan maden eşyalar; Bossert, Altanatolien, s: 1186-1194 neşredilmiştir.

Son Amerikan kazılarında insan iskeletleriyle birlikte meydana çıkarılan, geyik boynuzlarından yapılmış olan çekiç balta ve kemik bizler, Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu -Dr. Tahsin Özgüç tarafından Ülkü 101, S. 425-429 da "Tilkitepe (Şamramaltı-Van) Kazasında bulunan kemik ve taş âletler münasebetiyle şark ve cenubu-şarki Anadolu'ya bir bakış,, adiyle, yayınlanmıştır. Bu malûmat Van çevresinin Prehistoryasına faydalı bilgiler katmaktadır. Bu makalede neşredilen ve yukarıda isimleri geçen belgelerle doğu Anadolu'da geç bir Neolitik veya Kalkolitik kültür ufkunun meydana çıkarılacağı da işaret edilmektedir.

Bundan başka Van kalesi yanındaki eski Urartu memleketinin "Turuşpa,, isimli başkentinin tekrar incelenmesi işi de kayde değer. Burada prehistoryayı ilgilendiren bir ize tesadüf edilmemiştir (zikredilen Heinz Otto'nun raporuna bak).

1943 -1944 yıllarında Türk Tarih Kurumu adına Karaz höyüğünde (Erzurum) yapılan kazılar da doğu Anadolu prehistoryası için faydalı olacaktır. Müzeler Umum Müdürü Hâmit Koşay tarafından hazırlanan raporu T. T. Kurumu yayınları arasında çıkacaktır.

Doğu dış sınırlarımıza yakın bulunan Nahcivan ve Erivan Mıntakası U. S. S. R. arkeologları tarafından araştırılmıştır. Bu hususta elimize orijinal raporlar geçmediğinden Nahcivan çevresinin zengin prehistorik kültürüne aid muhtelif kültür kalıntıları hakkındaki malûmatı AFO XIV, S. 264-297 de Hancar tarafından yayınlanan resimli bir etütte (bundan başka resimsiz olarak çıkan kısa bir yayını da 1939 yılında AJSL cilt 56; S. 172-4) ve Erivan yakın çevresinin Protohistorik kültürleri hakkında da, AJSL, 1938, cilt 55; S. 109-111 de yayınlanan gene resimsiz rapordan bulabildik. Şimdi bu iki çevreyi karakterlendiren en mühim kültür kalıntıları üstünde kısaca duralım:

Kızılvan k kültürü:

Nahcivan'ın 18 km. güney-doğusunda bulunan Kızılvan, bu eski yerler için en tipik bir kazı yeridir. Bu yerleşme yerinde çıkarılan kültürler birinci ve ikinci Kızılvan safhaları olarak iki kısımda tetkik edilmektedir.

Birinci Kızılvan k kültürü:

Mezar buluntularından, taş sandık mezarlardan, 2x1> 5 m. çapında taş şandık içine yatırılmış yarım çömelik ölümlerden ve bu ölümler yanına bırakılan, tunç, taş, kemik ve opsiyen aletlerden ibarettir. Demir hiç bir surette ele geçmemiştir. Ölümlerin baş ve ayak uçlarına hediye olarak çanak çömlekler bırakılmıştır. Kızılvan boyalı çanak çömleği, gagasız, kulpsuz, yuvarlak karınlı, kısa boyunlu kaplardan ibarettir. Bu çanak çömlek elle yapılmış olmasına rağmen çok düzenlidir. Kırmızı boyalı kapların üst tarafı daha açıktır. Kırmızı siyah renklerle yapılan

süslerin desenleri geometriktir. Bu süslerin çoğu main ve üçgen şeklinde, azı da insan ve hayvan tasvirlidir.

İkinci Kızılvanık kültürü:

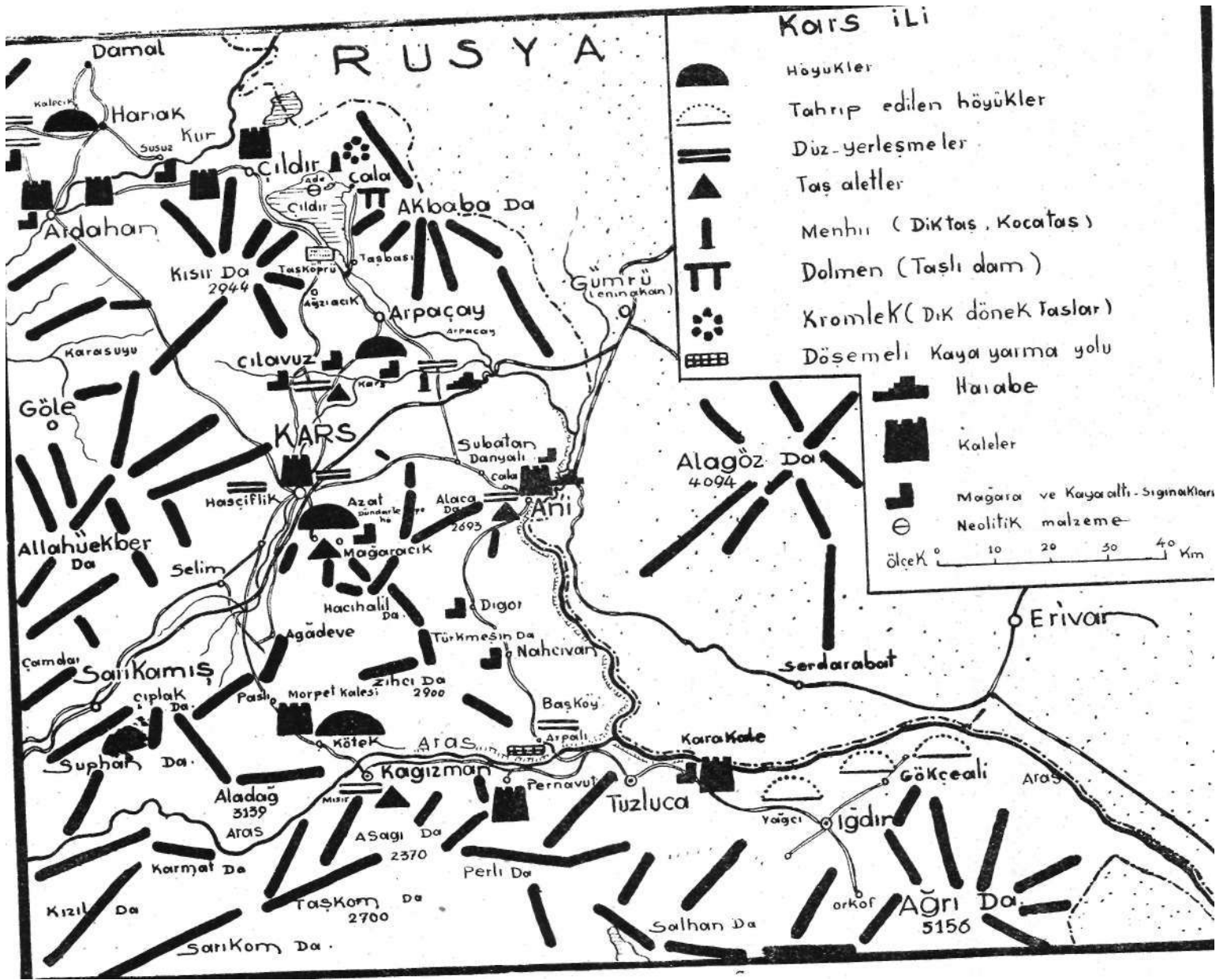
Doğrudan doğruya I. Kızılvanık'ın devamıdır. Çanak çömleği biraz değişmiş ve yeni olarak gagalı emzikler ortaya çıkmıştır. II. Kızılvanık kültürünün en parlak mümessilleri Şahtahtı'nda bulunmuştur. Şahtahtı Aras vadisinde, Nahcivan'ın 32 km. kuzey-batısında olup Türk sınırlarına da aynı uzaklıktadır. Burada da taş sandık mezarlar bulunmuştur. Yalnız bunlar I. Kızılvanık'ta bulunanlardan daha büyüktür (5X3 m.) Bunlar arasında bir at iskeleti de çıkarılmıştır. Mezarlar kromleklerle çevrilmiştir. Bu kromleklerin çapı 30 metreye kadar erişir. Burada iyi işlenmiş hayvan tasvirlerini ihtiva eden kap, I. Kızılvanık'ta bulunanların daha olgun bir safhasını teşkil eder. Kızılvanık çanak çömleğinin diğer akrabası da Kızılkale'de çıkarılan çanak çömleklerdir. Kızılkale Tazekent (Tazevent) yakınlarında ve Zanga suyu yanında Trans-Kafkas mıntakasında bulunur. Kapları I. Kızılvanık'ta olduğu gibi kürevi karınlı ye kırmızı boya üstüne siyah boya süslüdür. Süsler üçgenlerle yapılmış olup, Kızılvanık'tan farklı olarak helezonlu dalga motiflerine de sahiptir.

Şireş-Bulur (Shres-Blur) kültürü :

Şireş-Bulur bir höyüktür. Erivan'ın 20 km. batısında ve Bağarşabat'ın güneyindedir. Yeri İğdir karşısına düşer. (1943 Kars araştırmalarında İğdir çevresinde tesbit ettiğim tahrip edilmiş olan höyükler bu Şireş - Bulur'un karşısındadır. Belleten 27, S: 603, Harta I) Şireş-Bulur kültürü Erivan çevresinde yapılan muhtelif sondajlarla da meydana çıkarılmıştır. Çanak çömleği siyah ve perdahlıdır. Çizgili süs örnekleri helezonlu ve tek merkezli daireler halindedir. Hakiki kap biçimleri çömlekler olup kulplar yuvarlaktır. Minik kaplar da bulunmuştur.

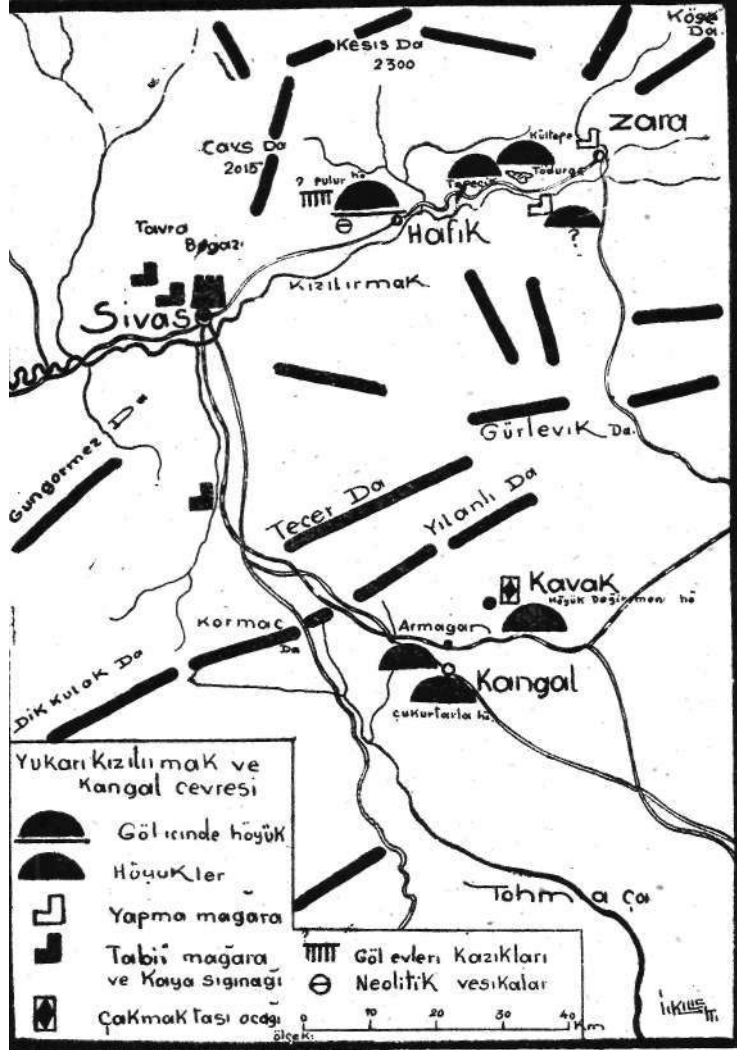
Bu yerli gelişim peşinden gelen sınır aşırı alâka ve merakımız tabii görülmelidir. Bundan sonra sınırlarımız dışında kalan ve bize çok yakın bulunan Naheivân ve Erivan mıntakasında ve Kafkaslarda yapılan araştırmaları toplamağa daha çok çalışacağız. U.S. S. R. arkeologları tarafından yapılan kazıları da dikkatle takip edeceğiz. Bu araştırmaların orijinal raporları elimize geçmediği için malûmatımız daha ziyade ikinci derecede kalan ve naklen yapılan neşriyata dayanmaktadır.

Şimdiye kadar tetkik ettiğim en mühim buluntu yerlerini 1, 2, 3, 4 numaralı hartalarda göstermeğe çalıştım. Gezilerimde Paleolitik devirden itibaren bakır devri sonuna kadar bütün çağların yerleşmelerini, sistemli bir tarzda aradım. Bu arada bakır çağından sonraki devirlerin de yerleşmelerini tesbit etmeyi ihmal etmedim. Gezdiğim bölgelerin kayaaltı sığınaklarını, mağaralarını, göllerini, sekilerini, kaya anıtlarını, tumulus ve höyüklerini, imkân buldukça da düz-yerleşme yerlerinin dış görünüşlerini tetkik ettim. İcabeden yerlerde küçük mikyasta sondaj-

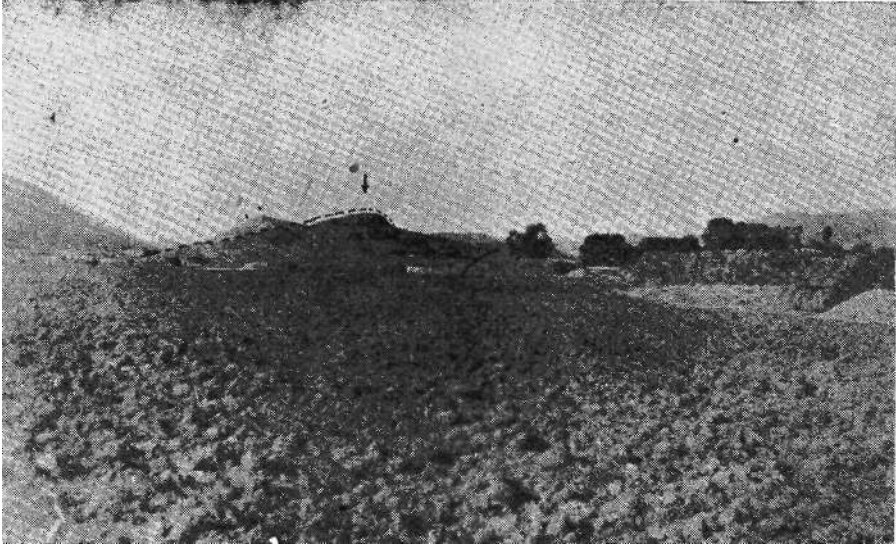
Harta : 2 — Kars yöresi araştırmaları

Die Umgebung von Kars

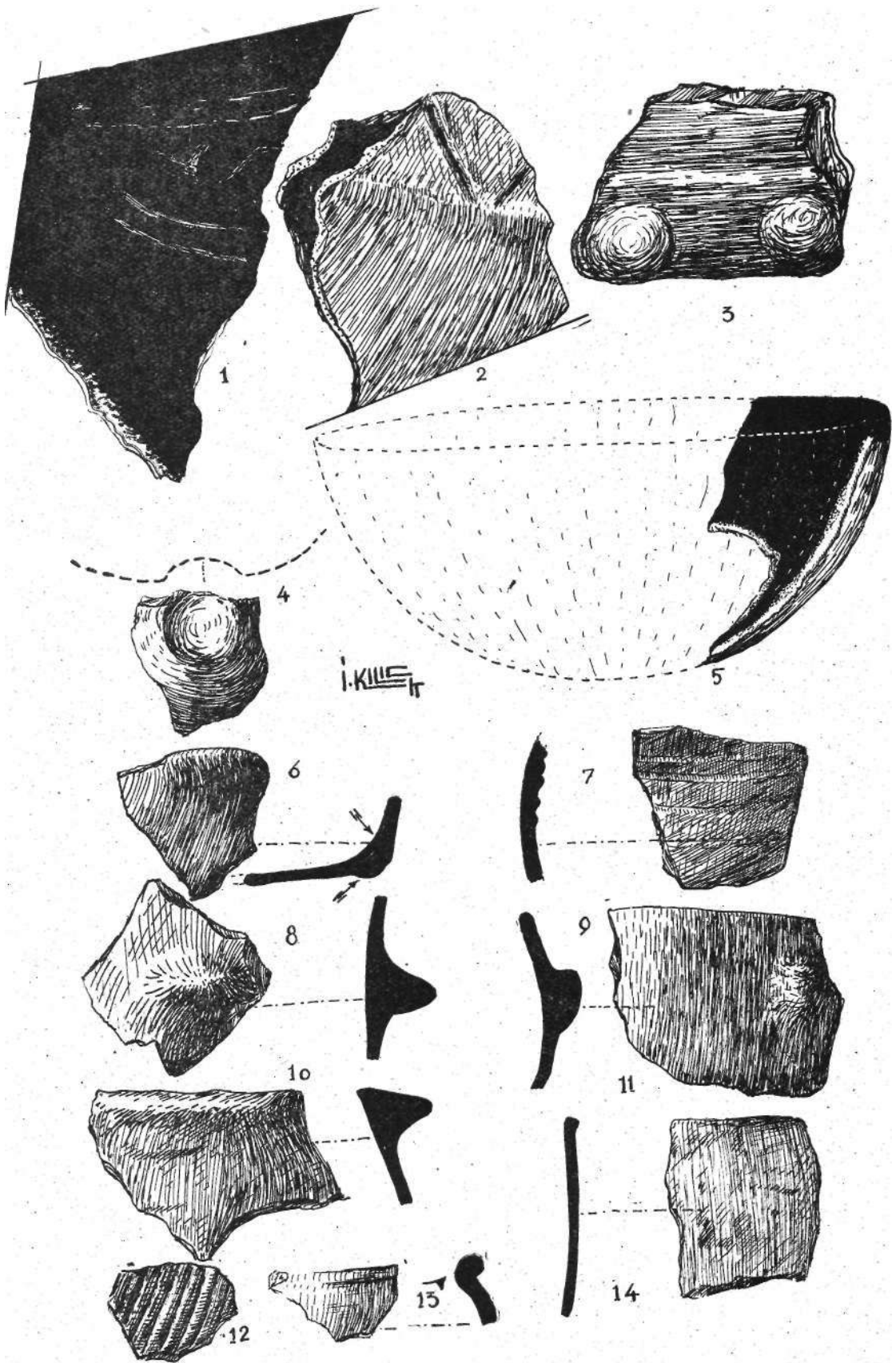
Harta : 3 — Sivas yöresi araştırmaları

Die Umgerhung von Sivas

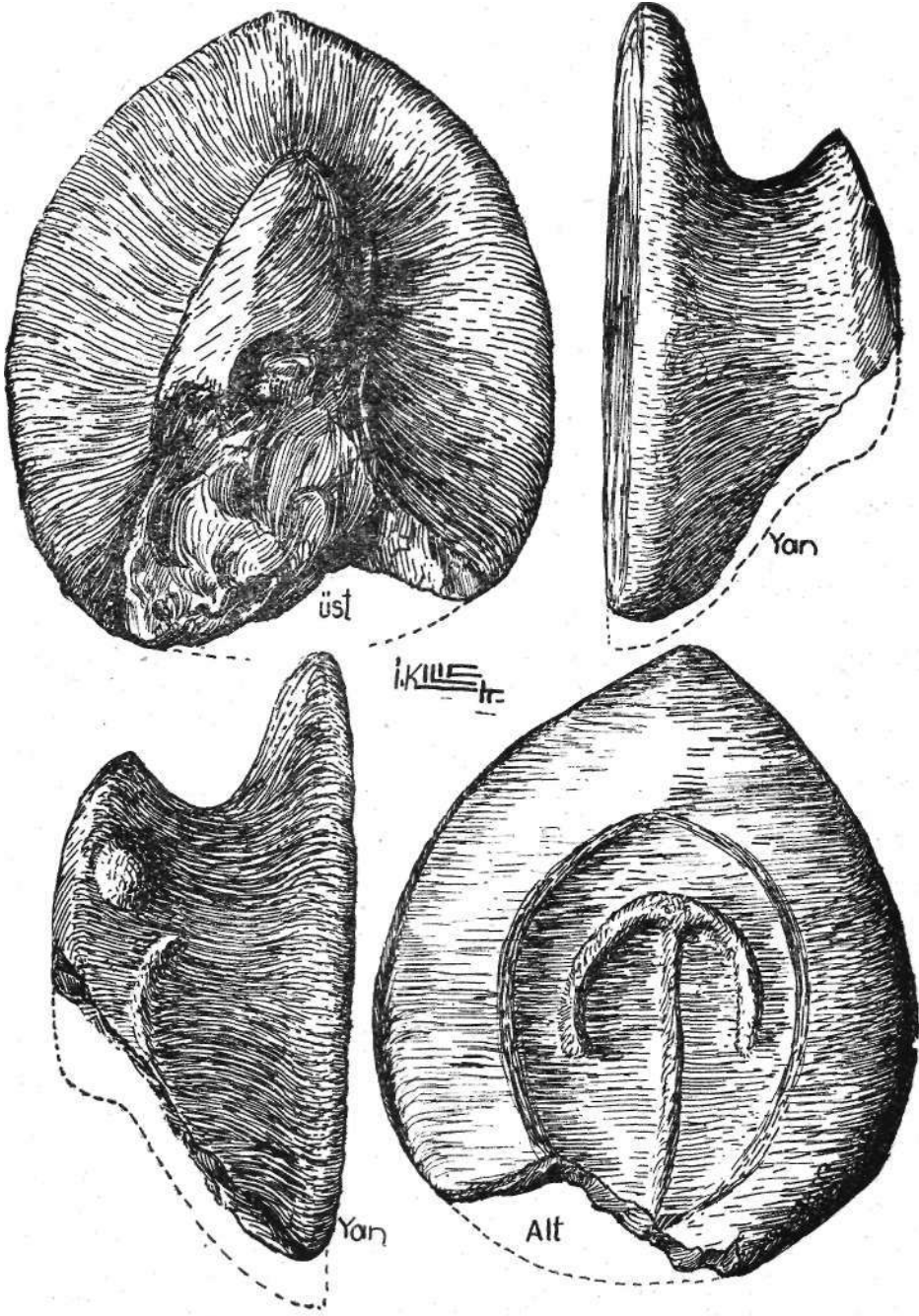
Resim: 5 — Pulur höyüğü

Pulur Höyük

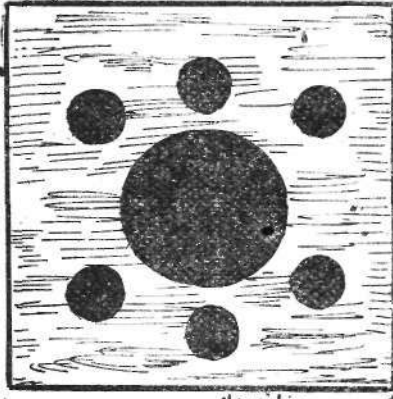
Levha: — 6. Pulur höyüğü bakır çağı buluntuları.

Funde aus der Kupferzeit in Pulur-Höyük

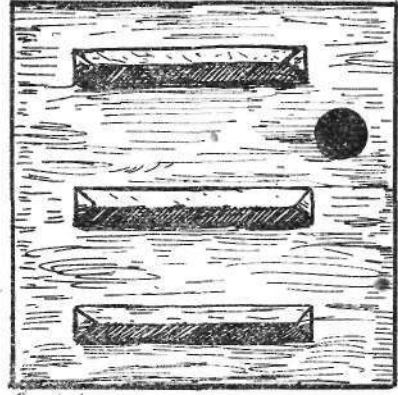

Levha: 7 — Bayburt Pulur höyüğünde bakır çağ tabakası içinde bulunan Çeç damga mühürü.

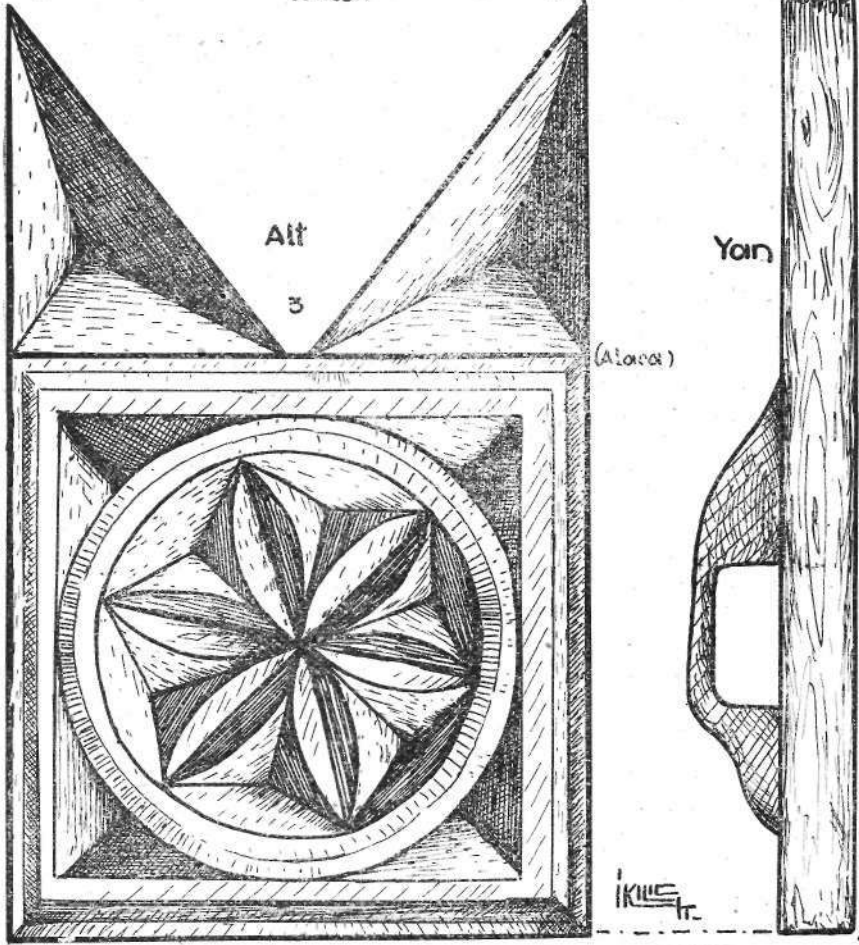
Çeç-Siegel, gefunden in Pulur-Höyük bei Bayburt in den kupferzeitlichen Schichten

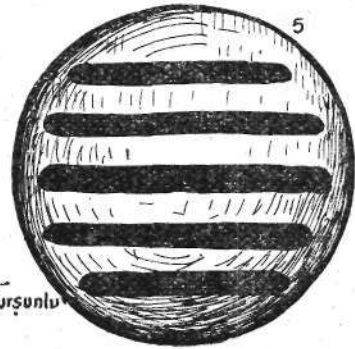
1
Nevşehir
cevres.)

2 (Sivas cevres.)

4
(Çerkes)

5
(Kırşunlu)

Levha: 8 — Son zamanlara kadar kullanılmış olan çeşitli Çeç mühürleri motifle/i
Motive der bis zur letzten Zeit gebrauchten Çeç - Siegel

lar da yaptım. Antropoloji ve arkeolojiyi ilgilendiren bütün vesikaları dikkatle toplayarak gezilerimi verimli bir şekilde bitirmeğe çalıştım. İstikşaf maksadiyle bu bölgelerde yaptığım tarih öncesi araştırmaları bitmiş gibi görünür. Geçtiğim yollarda ve araştırmalar yaptığım bölgelerde son derece dikkatli bulunmama rağmen, gezemediğim köşeler ve görmediğim belgeler olabilir. Yeni bölgeler kazanmak, görülenleri tekrar yoklamak, Anadolu arkeolojisine yarıyacak ve yeni bölgeler çizdirecek imkânları hazırlamak için daha çok gezmeğe ve daha çok malzeme toplamağa şiddetle ihtiyaç vardır. Artmakta olan malzemeyi de biriktirmeden zamanında değerlendirmek çok lâzımdır.

Yapmış olduğum müşahede ve topladığım malzemelere dikkatini verip, meraklananların yardımını her zaman beklemekteyim. Bana, malzeme göndermek, gezmediğim yerlerden haber vermek, göremediğim yazıları bildirmek suretiyle alâka gösterenlere dâima minnettar kalacağım.

II

Anadolu'nun kuzeydoğu mıntakasında yaptığım prehistorik arkeoloji araştırmalarına toplu bir bakış :

Samsun yöresi araştırmaları (Harta 1):

Yukarıda arkeoloji durumu toplu olarak izah edilen bu geniş sahada ilk araştırmalarım orta Karadeniz bölgesi, Samsun çevresinde başladım. 29/2/1940 tarihinde Samsun'un 3, 5 km. güney-doğusunda Dündartepe höyüğünü buldum. Bu höyük Merd ırmağının batı kenarında ve hafif bir engime (Sathı mail) üzerinde kurulmuştur. 15 metre yükseklik, 200x220 m. büyüklükte olan höyük, tren yolu açılırken, küçük parçası doğuda, büyük kısmı da batıda kalmak üzere, güney-kuzey doğrusunda ikiye bölünmüştür, İlk malzemeyi bu büyük tren yarmasının batı kenar kesitlerinden ve kısmen de höyüğün açık kalan yüzlerinden toplamışım. (Şubat ayı içinde olduğundan her taraf karla kaplı idi).

Bu buluştan Türk Tarih Kurumunu, sayın hocam Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'yu ve Samsun ilbaylığını raporlarımla haberdar etmişim. İlk rapor, Ülkü 98, s: 418-419 da neşredilmiştir.

Bütün bu makalede zikredeceğim malzeme gibi, Samsun mıntakasında hafriyat yapılmasına âmil olan bu ilk belgeler de, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Bir kısmı da Samsun vilâyetinin topladığı koleksiyonlar arasındadır.

Buluşlarıma alâka gösteren ve Anadolu'nun birçok yerlerinde başlattığı kazıları her gün biraz daha geliştiren Türk Tarih Kurumu bu mıntakada hafriyat yapılmasını uygun gördü. Arkadaşım arkeolog Dr. Tahsin Özgüç ve benden müteşekkil hafriyat heyetini buluş yılının yazında Samsun bölgesine gönderdi.

1940 yılında yalnız Dündartepe höyüğünde çalıştık. O yıl tren yarması yüzünde, höyüğün tepesinde ve eteklerinde yaptığımız sondajlar neticesinde Kalkolitik, Bakır ve Eti kültürlerinin varlığını tesbit ettik.

1941 yılında gene Samsun çevresinde yaptığım ikinci araştırmada şehrin 14 km. güney - doğusunda Tekeköy düz - yerleşme yerinin oturulmuş mağara ve kaya sığınaklarını buldum. Mağara ve kaya sığınaklarının ön sekilerinde (Teras) küçüğü diyorit ve büyüğü bazaltdan yapılmış iki tane musteriye ucu ve kazıyıcı (Schaber), ayrıca vadinin güney tarafındaki düz - yerleş yerinden Bakır çağı çanak çömleği topladım. Raporu Ülkü 98, S: 121 - 124 de yayınlanmıştır.

1941 yılında Arkeolog Dr. Nimet Dinçer'in de iştirakiyle üçleşen Samsun hafriyat heyeti, Dündartepe'de, Tekeköy'ünde, daha sonra Kaledoruğu (Kayak) höyüğünde araştırmalarına daha geniş makyasta devam etmiştir. Dündartepe'de yukarda zikredilen . kültür devirlerinin daha zengin malzemesini toplamış, kalkolitik, bakır ve Eti devirlerinin mimarî kalıntılarını da incelemiştir. Burada Kalkolitik ve Bakır devirleri katlarında evlerin çitten ve ağaçtan yapıldığını gösteren kurumuş ve yanmış siva parçalarını ele geçirmiştir.

Tekeköy düz - yerleşme yerinde açtığımız denek çukurlarında ana kayaya kadar indik. Burada Bakır ve Eti devirlerinin varlığını gösteren malzemeler topladık. Bundan başka bu iki kat arasında eski tunç devrine ait renkli iki tane çanak parçasıyla, (A) adını verdiğimiz mağaranın toprak ve moloz dolguları içinde çakmak taşından yapılmış, mezolitik devre ait mikrolitleri Tekeköy buluşlarımıza ekledik. Bu mikrolitlerin bir kısmı, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt 11, sayı: 5, S. 673-682 de neşredilmiştir.

Heyet, Tekeköy kazısından sonra Samsun'un 46 kilometre güneyinde bulunan Kavak kazasına giderek Von der Osten'in büyük bir höyük diye bahsettiği (OIP V, S. 26-27) Kaledoruğu höyüğünde ilk sondajlarını yaptı. Açtığı yarmalardan Osmanlı, Selçuk, Roma - Bizans, Hellenistik, Eti ve Bakır devirlerinin buradaki mevcudiyetini malzeme ve mimarisıyla açıkladı. Yalnız bu höyük, Eti devrinden sonra görülen bir kültür inkıtaını müteakip Dündartepe'nin aksine olarak, ancak, milâttan önce üçüncü asrın başına doğru tekrar iskân edilmiş ve yukarda isimleri verilen muahhar çağların akışı, zayıf fakat kesiksiz olarak bu güne kadar devam etmiştir.

Bundan başka Tekeköy düz - yerleşme yerinde açtığımız yarmaya isabet eden mezarlıklardan ve Kaledoruğu höyüğünden Bakır çağına ait bir çok iskelet buluntuları da yapılmıştır. Ölçtüğüm 16 tane kafa tasından bir tanesi yuvarlak, beş tanesi orta, on tanesi de uzun kafa olarak çıkmıştır. Bir iki yarım çömelik, Uzun ve kısmi gömme hariç, ölümler ekseriyetle tam çömelik ve bazıları da eşyalı olarak gömülmüştür.

1941 kazılarında sonra yaptığımız istikşaf gezisiyle Bafra - Alaçam kazaları arasında Cirlek, İkiiztepe ve Sivritepe höyüklerini, Lâdik'te Yüktepe veya Salurtepe, Havza-Merzifon arasında Höyüktepe höyüklerini tesbit ettik. Suluova' da, şose kenarına dizili (Amasya) Alevi, Kurnaz ve Kilisetepe höyüklerini de görerek üzerinde incelemeler yaptık.

Arkeoloji kalıntılarına göre Samsun Dündartepe höyüğü bakır çağı kültürünü birbirinden farklı iki safhaya ayırmak mümkündür. Höyüğün yalnız tepesinde bulunan ve eteklere doğru genişlemeyen tepe safhası: Çanak çömlek, kemik ve maden aletler, idol ve diğer ev kalıntıları bakımından eteklere yayılan çağdaşından farklıdır. Tepe yarmasının her tarafında midye kabukları, yangın yıkıntıları ve mutfak kalıntıları içinden çıkarılan arkeoloji belgeleri Karadeniz kıyılarını karakterlendiren bir örneğe sahiptir. Batıda Trova-Yörtan ve Kusura üstünden Karaoğlan'a kadar erişen beyaz boyalı ve siyah boya astarlı çanak çömlek de vardır.

Höyüğün yalnız eteklerinde rastlanan Bakır çağı kültürü, orta Anadolu'da bilinen ve bilhassa Alacahöyükte iyice açıklanan Bakır çağı çanak çömleğinin aynıdır. Höyüğün etek ve tepesinde görülen bu Bakır çağı kültürünün çağdaş olduğunu belirten bir çok çanak çömlek tipleri de vardır.

Anadolu'da kuzey Suriye'de, milâttan önce ikinci bin yılın devamı müddetince büyük bir siyasi hâkimiyet ve medeniyet kuran Etilerin Samsun'da diğer merkezlerden farksız olarak yaşadıklarını tesbit edimiz tarihi buluşlarımızın en ehemmiyetlisidir.

Samsun'un 18 km. batısında, Akalan kalesinde bulunan rölyefli tuğlalar ve Frik denilen çanak çömleklerle, Frik kültürünün Karadeniz'e kadar eriştiğini biliyoruz. 1906 yılında Makridi'nin İstanbul müzesi namına Akalan'da yaptığı kazılar "Mitteilungen der Vorasiatischen Gesellschaft, "1907, 4 sayılı mecmuada küçük bir raporla neşredilmiştir. T.T.Kurumu namına yapılan Pazarlı hafriyatı malzemesi ile alâkalı gördüğüm Akalan buluntularını değerlendirmek bölgemiz kronolojisinde tamamlayıcı bir rol oynayabilir.

Bundan başka Przeworski "Archiv Orientalni Vol. VII, S' 391 de Von der Osten'e dayanarak Akalan'da, merkezi Anadolu Bakır çağının kırmızı çanak çömleğinin Akalan'da bulunduğu bahsetmesi üzerinde durulacak bir nottur. Akalan gezilerimde bu müşahedeyi teyid edecek bir parça bulamadığımı ilâve ederim.

Samsun kazıları hakkında hazırlamış olduğumuz rapor pek yakında mufassal ve resimli olarak Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacaktır.

Kars yöresi araştırmaları (Harta 2):

Doğu Anadolu Kars bölgesini, biri 1942 de, ve diğeri de 1944 de olmak üzere iki defa araştırdım. Birinci gezimde, bölgede sekiz düz-yerleşme yeri, üç tam ve üç tane tahrip edilmiş höyük, bir çok ma-

ğara ve kaya sığınakları tesbit ettim. Bunların yerlerini gösteren bir hartayı, Belleten 27, S. 612 ye koymuştum.

İkinci gezimde, evvelâ Kars'ın güney doğusunda bulunan Borluk vadisi ve mağaralarında, Azat köyündeki Dündartepe höyüğünde, (bu höyük, ilk bulduğum zaman isimsizdi, Tarih Kongresinde Kars'ın tarih öncesi hakkında yaptığım bildirimde adını Dündartepe olarak tanıttım) Ani harabesiyle yakın çevresinde ilk sondajlarımı yaptım. Daha sonra Arpaçay kazası ile Çıldır gölünün doğu sahillerini araştırdım.

Çıldır gölündeki Akçakale adasına çıkarak adanın taşlı damlarını (dolmen), dik taşlarını (menhir), dik dönek taşlarını (kromlek) buluşlarıma kattım bu iki gezinin buluntu yerlerini toplu olarak 2 numaralı hartada göstermeğe çalıştım.

Ani civarında Alaca dağının doğu engimelerinden sürüklenip geldiği tahmin edilen çok aşınmış bir tane Şelleen (Chelleen), Cılavuz ve Ağzıaçık köyleri arasındaki düzlüklerde bulduğum bazalttan yapılmış Musteriyen kazıyıcı ve uçları, Mısır dağı ile (Kağızman güneyinde) Iğdır çevresindeki opsiyen mikrolitler, Akçakale adasının kaya anıtları ve bu adada taşlı dam (dolmen) içinde sondajla çıkarttığım teknik bakımdan Neolitik olduklarını tahmin ettiğim çanak çömlekler ve nihayet höyüklerden topladığım Kalkolitik, Bakır, Bronz devirlerinin kültür belgeleri bölge prehistoryasını açıklayan vesikalardır.

Bu vesikalar, yerli ve coğrafi özelliklerine rağmen kuzey, orta ve hattâ batı Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakır çağları kültür eşyasına benzerlik göstermektedir. Yerli malzeme ile yapılmış olan kaplar ekseriyeti teşkil eder.

Benzerlikler bilhassa, Hanak nahiyesi (Ardahan) Sazkara köyündeki Kalecik höyüğünde bulunan ve aşağıda e harfli bölümde tarif edilen siyah zemin üzerine beyaz çizgi boya süslü çanak parçasında, maden eşyalarda, kulp ve kenar profillerinde, bütün kemik ve taş eşyalarda açıkça görülmektedir. Bölgenin güney Anadolu ve sınır dışında bulunan Nahcivan ve Erivan mıntakasıyla de münasabeti vardır. Bu münasebet daha aşağıda izah edilecektir.

Eti eşyalarına benzerlik gösteren parçalar büyük bir ehemmiyeti haizdir. Etilerin kuzeyde Dündartepe, batıda Kusura, cenupta Tarsus ve Yümüktepe'ye kadar eriştiği bilindiğine ve son gezilerimle çanak çömleklerinin Kangal çevresine kadar yayıldığını da bildirdiğime göre, doğu Anadolu ve onu orta Anadolu'ya bağlayan tabii yolun üzerinde de izlerini ve serpintilerini aramak gerekmektedir. Kars'ın Dündartepe höyüğünde, Ani harebesinde bulunan birçok Eti çanak çömleğiyle Eti hâkimiyetinin veya yerleşmesinin buralara kadar geliştiğini bildirmeğe kalkışmak zamansız, yorum yapmak yerinde olur kanaatindeyim.

Bölgenin arayıcılara cömertçe sunduğu çeşitli belgeler fasılasız bir kronoloji çizdirecek kadar zengindir. Anadolu arkeolojisinin son zamanlarda kazandığı bu bölgede artık Türk Tarih Kurumunun araştırdığı

sahalar arasına girmiş bulunmaktadır.

Kars yöresi prehistoryasına son vermeden, bölgenin en büyük harabesi olan Ani'nin ve Kars çevresi için örnek kazı yeri olacak Dündartepe höyüğünün verimi üzerinde de biraz durmak istiyorum.

Ani:

Kars'ın 56 km. doğusunda, sınır çizgisi üstünde ve Arpaçay suyu kenarındadır. Bir şehir ve kale harabesi olup Arpaçay'ının batı sahillerinde, suya uzanan bir geçe burnu üzerinde kurulmuştur. Bu çıkmanın doğusu Arpaçay selâvı, batı ve kuzey doğusu küçük derelerle çevrilidir.

Kuzey kısmı Cala düzlüğüne bağlı ve aynı zamanda çok burçlu ve üzerleri renkli taşlarla süslü uzun bir kale ile kapalıdır.

XIX. asırdan beri dünya arkeologları ve seyyahları tarafından tanınmış olan bu yere bende meraklanarak birkaç defa gittim.

Eski ismi "Anyon,, dur. Bizans devrinde küçük bir kiralığın merkezi olan bu yer, 1892 den itibaren Rus dilcilerinden Nikolavs Marr tarafından araştırılmıştır. Raporu elimize geçmediği için Ani hafriyatı hakkında topladığım malûmat N. Marr'ın Türkçeye çevrilmiş olan rehberine ve o zaman hafriyat çavuşluğunu yapmış olan bir zatın ifadesine dayanmaktadır. Bu iki kaynaktan edindiğim bilgiye göre Prof. Marr daha ziyade Ani'nin tarihi vesikalarını incelemiş, prehistoryasını aydınlatacak birşey vermemiştir. Ani'nin bugünkü durumana göre tarihini yazmak çok güçtür. Süratle tahrip edilmektedir. Duvarlarının yontulmuş kaplama taşlarını Subatan'dan itibaren bütün Ani çevresinde yeniden yapılan binaların duvarları yüzünde görmek mümkündür.

Kars bölgesinde artmakta olan tarih öncesi yerleşmeleri ve onların zengin malzemesi, araştırmalarımı buraya kadar geliştirdi. Bu merak ve istekle orta Ani'de iki, iç Ani'de bir ve surlar dışında birkaç sondaj yaptım. Orta Ani'deki tepenin güney tarafında 8X4 çapında ve 4 metre derinliğinde açtığım çukurun alt tabakalarında çıkardığım siyah çanak parçaları ve bu kata isabet eden çamurla örülü taş duvarlar, iç kale düzündeki kaba taşlarla yapılmış harçsız duvarlar, düzlüğün tepeye yakın yerlerinde topladığım kırmızı ve siyah renkli çanak çömlekler Ani prehistoryasının ilk müjdecileri sayılabilir. Ani köyündeki mezarlık yanında ve harman düzündeki açtığım çukurlardan fazla miktarda bakır çağı çanak çömleği çıkmıştır. Ani çevresinde tesbit ettiğim, dört köşeli taştan yapılmış olan küçük sandık mezarlar dikkat nazarlarımızı çekmektedir. Bronz devrine ait olması muhtemel olan bu mezarlardan siyah renkte, yuvarlak karınlı küçük ve düz dipli çömlekler, tunç düğme ve bilezikler çıkmaktadır. Çömleklerin içi kül ve kemik kırıntılıyla doludur. Boşları da çıktığından Ölü gömme tarzını tesbit etmek güçtür. Bölgede geniş bir yayılış gösteren üzeri taş kapaklı bu küçük mezarlar ayrıca işlenecektir.

Çalışmalarında çanak çömlek nümunelerine çok dikkat ettim. En geniş ve derin sondajlarımı Kars'ın 14 km. güneyinde bulunan Azat köyündeki "Dündartepe,, höyüğünde yaptım. Böylece bu yerin tarihini en az bakır çağına kadar takip edebildim. Bu höyükten çıkardığım bakır çağının maden ve kemik eşyasını, Belleten 32 Lev. 91,94 de göstermeğe çalıştım. Bundan başka bu höyüğün bakır çağı katları üzerinde az miktarda Eti ve onların üstünde de tipik Urartu parçacıkları ele geçirdim. Şimdi Kars bölgesinde yaptığım bu iki gezinin göze çarpan neticelerini toplamağa çalışacağım:

1. Taş devri aletleri:

Yukarda sahife 472 de tarif edilen Taşdevri aletleri, Anadolu'nun diğer bölgelerinde ele geçen taş aletlerin aynidir. Yalnız doğu Anadolu'da püskürük taşlar ve opsiyiden daha çok kullanılmıştır. Devri tâyin edilemeyen kırık, ortası yivli taştan bir harb baltası da ele geçti.

2. Dolmen ve kromlekler :

Akçakale adasında tesbit ettiğim kaya anıtlarının yerli özelliklerini ve Avrupa dolmenlerinden bazısına benzerlik gösteren kısımlarını, Belleten sayı 32, S. 672 ve Lev. 93 de anlatmış ve tanıtmıştım. Bu dolmenlerin eskiliği yapılarılarından ziyade içindeki çanak çömleğe göre tâyin edilmiştir. Çanak çömlekler yanında bulduğum, yarım köpek kalça kemiği ve cilalanmış kırık bir taş baltanın dip kısmı ile görüşümüz daha çok desteklenebilir.

Akçakale adası kromlekleri içinde bir mezar bulunduğunu şimdiden kestirmek mümkün değildir. Hancar tarafından AFO XIV, S. 284 de tasvir edilen kromlekli taş sandık mezarlarla, mukayeseye kalkışmak ve Nahcivan mıntakasındaki ölü gömme âdetini bu kromleklerin içinde aramak doğru değildir. Zaten haberini verdiğim kromleklerin daha eski oluşu buna mânidir. Müsaadesiz bir görüşle ufak bir sondaja dayanan (Akçakale adasına çıkacağım sırada vücudu tamamen harap olmuş cüzzamlı bir adamın yanıma yaklaşması bu gayretimi daha başlangıçta baltalamıştı) bu ada araştırmalarım üzerinde fazla mukayese ve münakaşa yapmaktan çekinirim.

3. Muhtelif çanak çömlekler ;

a) Dolmen içinde bulduğum çanak çömlekler şerit usuliyile yapılmıştır. Kabın içinde görülen ve yukarıya doğru sıyrıklar gösteren düzlek izleri bu tekniği bize açıkça göstermektedir. Kabın çamuru siyahtır. İçine kalın kum ve opsiyiden kırıkları karıştırılmıştır. Orta derecede pişirilmiş olup, dış ve iç siyahlık mat renklidir. Devrilerine yukarda dolmen kısmında temas edilmiştir.

b) Kağızman güneyinde bulunan Mısır dağı düz-yerleşme yerinin çanak çömleği de bölgede ayrı bir grup teşkil eder. Bu kaplar dolu

siyah renklidir. Görünüşleri mattır. Parçaların boğaza yakın yerlerinde oyma kısa çizgili süsler vardır. Orta ve kuzey Anadolu'da tesbit edilen Kalkolitik devri çanak çömleğine benzerlikleri çoktur. Tek yerleşme gösteren bu noktanın araştırılması icabeder.

c) Ani'de bulunan kaba siyah çanak parçaları da ayrı bir grupta toplanmaktadır. Bunların üzerleri isli ve siyah renklerle dalgalıdır. Çok fena bir işçilik gösteren bu kapların devrini tâyin etmeğe çalışmak lüzumsuzdur. Ekseriya harabelerde bulunan bu kaplara, muahhar ve tarihi çağların kaba eşyaları olarak bakmak daha uygun olur.

d) Aras vâdisinde, Yağcı ve Gökçeali köyleri çevresinde bulduğum iki adet renkli çanak parçasını, Belleten sayı 27, S. 609 da tasvir etmiş ve Mezopotamya çanak çömleğine benzerlik gösterdiğini kaydetmiştim. Yalnız şimdiye kadar Telhalaf ve Elubeyt kültür eşyasının buralara kadar eriştiği tespit edilemediğine göre bu iki kültürün Aras'taki varlığını gene ihtiyatla karşılamaktayım. Van çevresindeki yayılışını kati surette halletmek icabeder.

e) Dündartepe (Kars), Kalecik (Ardahan) höyüklerinde tesbit ettiğim Bakır çağı kapları orta ve kuzey Anadolu kaplarının aynıdır. İçi eflâton ve mor boyalı, ayrıca karın kısmı kırmızı boyalı ve boyun çevresi sarı boya astarlı, üzeri siyah dik çizgi süslü kaplar, doğu Anadolu Bakır çağının yerli özellikleridir. Dündartepenin Bakır çağı katlarında bulunan bu renkli kabı, I. Kızılvanık boyalı çanak çömleğiyle mukayese etmek mümkündür. Bundan başka Kalecik höyüğünün siyah parlak zemin üzerine ince beyaz boya çizgi süslü Bakır çağı parçası kuzeyde Samsun ve Dündartepe, batıda Trova ve Termi de bulunanların aynıdır.

f) Ani civarındaki dört taşlı küçük sandık mezarlar içinde bulunan kaplar şekil ve renk bakımından bronz devri eşyasına çok benzemektedir. Tunç düğmeler ve yuvarlak bilezikler bu kanaati destekler.

g) Ani'de ve daha çok Dündartepe (Kars) höyüğünde bulduğum Eti kapları, renk ve kenar profilleri bakımından, orta ve kuzey Anadolu'da tanıdığımız renk ve profillere yakınlık göstermektedir. Genel şekiller üzerinde bir benzerlik tespit edemedim. Oyma ve köşeli çizgi süslü kulplar, mat ve açık kırmızı boya astarlı parçalar ekseriyeti teşkil eder. Bu devrin diğer bölgelerde olduğu gibi varlığını kesin olarak tespit etmek için daha derin kazılara ihtiyaç vardır. Sivas'a kadar gelişen ve Kars bölgesinde serpintiler gösteren bu vesikalar, bizi arada açık kalan sahalarda üzerinde de araştırmağa sürüklemektedir. Kuzey, güney ve batı sınırları belli olan bu kültürün, doğu ve kuzeydoğu sınırlarını da çizmeğe artık yaklaşmış bulunmaktayız.

h) Dündartepe (Kars), Ani ve Kars şehri içinde bulunan kırmızı ve perdahlı boya astarlı, ince yapılı, iyi pişirilmiş, bazan ince oyma kafesli ve paralel çizgi süsler gösteren kaplar da kayde değer. Eti boya astar işçiliğinin tesirini hatırlatan bu kaplar, Urartu çanak çöm-

leğine dahildir. Esasen Urartu kiralı I. Argistisin Çıldır gölü kenarındaki Taşköprü köyünde bulunan çivi yazılı kaya kitabesi (A. Götze Kulturgeschichte des alten Orients (Kleinasien) München 1933, S. 176-177 ve C. F. Lehmarin-Haupt, Corpus Inscript. Chaldicarum, cilt I, S. 2) bu kültür tesirinin son kuzey hududunu izlemektedir. Çanak çömleğinin platodaki mevcudiyetini tabii görür ve bekleriz.

1) Ani'de satın aldığım ve bir mezardan çıktığı söylenen kaplar da kendine has bir özellik taşımaktadır. Kulpsuz, siyah çamurla yapılmış ve içine opsidiyen kırıkları karıştırılmıştır. Çok iyi pişirilmiş olan bu kabın dışta, karın üstü kısmında, karnı çevreliyen paralel iki çizgi ile, alt çizgi altında karın ortalarına kadar yatık olarak uzanan oyma çizgi süsler vardır. Kabın şekli yuvarlak boynu kışadır. Erivan mıntıkasında bulunan ve Anadolu Bakır çağı ile hemzaman olduğu AJSL. 57, S. 109 II de tasvir edilen Şireş-Bulur kültürü çanak çömleğine biraz benzerlik göstermektedir.

Yeri pek belli olmıyan bu kabın üzerindeki süslere ve işçilik izlerine dayanarak muayyen bir devre ve çevreye bağlamak zamansız bir hareket olur.

J) Ani'de, Dündartepe'de, Hasçiflik ve Cılavuz çevresinde ve bütün Kars platosunda geniş bir yayılış gösteren, siyah renkli, içi ve bazen içi dışı sık paralel oyma çizgi süslü kaplarda daima dikkat nazarımızı çekmektedir.

Bunları da muayyen bir kültür devrine bağlamak çok güçtür. Ben, bu parçanın bir benzerini Karadeniz sahil boyu araştırmalarımda, Ordu çevresinde Yeraşlı adı verilen büyük bir mağaranın içinde buldum. Yeniden karşılaştığımız bu yeni teknik izleriyle bir devrin karakterlendirilebileceğini şimdiden kestirmek mümkün değildir. Tanımadığımız şekil, renk ve işçilikler arasına girmekte olan ve sayısı artan bu yeni parçalara, derin ve sistemli kazılar başlayıncaya kadar M.Ö.6-7inci yüzyıllar çevresi içinde yer vermeği uygun görüyorum.

Sivas yöresi araştırmaları (Harta 3) :

Samsun ve Kars bölgesinin tarih öncesi durumunu tesbit ve bu iki bölgeyi birbirine bağlayan delilleri de ortaya koyduktan sonra, üçüncü bir gezinin Sivas çevresinde, Yukarı-Çoruh ve Kelkit vadileri boylarında, dördüncü bir gezinin de Samsun-Rize illeri arasındaki kıyılarda yapılması icabediyordu.

1944 yılında Sivas'a giderek evvelâ Yukarı-Kızılırmak çevresini araştırdım. Hafik ve Zara kazalarında yapma mağaraların bir çoğunu yokladım. Tödürge gölü kenarında Kültepe, Tepecik ve Hafik gölü içinde de Pılır höyüklerini tesbit ettim. Pılır höyüğüne salla geçerek höyüğün kuzey tarafındaki yarmayı kazarak, yukardan aşağı eteğe kadar araştırdım. Bu araştırmada Bakır ve Kalkolitik çağlarının çanak çömleklerini topladım. Kazıyı derinleştirerek biraz da su seviyesinden

aşağılarda çalıştım. Bakır çağına ve Kalkolitiğe mal edilemeyecek kadar kaba, kalın kum ve kamış karışık, gri, kırmızımtırak renkli ve dalgalı pişik karalı çanak parçalan, taş idol ve opsidiyen aletler ele geçirdim.

Bundan başka açtığım çukurun kenarlarında ve bazen ortalarında arasına aletlerin içine düştüğü küçük çapta derinliğine giden silindir çukurlar dikkat nazarımı çekiyordu. Çukurları elimle araştırdığım zaman avuçlarım çamurla karışık ağaç parçalarıyla doluyordu. Elde ettiğim birkaç ağaç parçasını çok büyük bir müşkülât ve ihtimamla buraya kadar getirebildim.

Göl kenarındaki bataklıkta veya alçak kuru düzlüklerde yapılacak araştırmalarla, bu ağaç kalıntıları daha çok bulunabilir. Bu izlerin, göl evlerine, yahut höyüğe giden bir köprüye ait olup olamayacağı meselesi şimdiden açıklanamaz. Sivas çevresinde göl evleri kalıntılarının varlığına inanırken, hiçbir devrin malzemesiyle mukayese edilemeyecek kadar teknik özellikler gösteren, kaba, kum ve kamış karışık, bu göl içi çanak çömleklerinin cilâlıtaş devri (Neolitik) içinde mutalâa edilmesine kuvvetle taraftarım.

Bu malzemenin taş ve kemikten olanları, Belleten 32, Lev. LXXXIX da bir arada gösterilmiştir. Çanak çömleklerini, Anadolu neolitik hakkında hazırlamakta olduğum bir yazıda daha mufassal olarak neşredeceğim.

Kültepe ve Pılır höyüklerinden topladığım Kalkolitik ve Bakır çağların çanak çömlekleri, orta ve kuzey Anadolu buluntularının aynıdır.

1941 gezilerimle ayağının (Dündartepe, Cirlektepe, İkiztepe ve Sivritepe S. 471 höyükleri), bu son araştırmalarımla yukarılarının (Kültepe, Tepecik ve Pılır höyükleri), eski ve yeni araştırmalarla da orta kısımlarının (Alişar, Boğazköy, Alaca) prehistoryası tamamlanmış olan Kızılırmak (Halys) boyu, artık yoklanmış, fakat araştırılması dâima önde tutulacak bir vahdet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sivas bölgesinde, üzerinde durulması ve devamlı bir şekilde araştırılması gereken köşelerden birisi de Kangal çevresidir. Ben, buraya Yukarı Kızılırmak araştırmalarımın sonra gittim. Kangal şehrinde iki gün kalarak şehrin hemen güney kenarında bulunan ve etrafı 6 - 7 m. yükseklikte toprak bir setle çevrilmiş gibi görünen Çukurtarla höyüğünü araştırdım. Höyüğün yüksekliği az, işgal ettiği saha çok geniştir. Üzerinden topladığım çanak çömlekler içinde çok zengin Grek ve Roma çağı, tipik Eti parçalan, orta ve kuzey Anadolu tekniğini gösteren Bakır çağı çanak çömleği vardır.

Kangal kazasının yakın çevresinde ufak bir araştırma daha yaptık-tan sonra, evvelce tesbit ettiğim Höyük - değirmeni'ne gittim. Bu höyük Armağan istasyonunun tahminen 5 kilometre doğusunda ve Hamamdere-si kenarındadır. Sivas - Erzurum demir yolu höyüğün güney kenarın-dan geçer. Çevresi Çukurtarla höyüğünden daha dar, yalnız yüksek-liği ondan fazladır. Güney yüzü büyük bir yarma ile tahribedilmiştir.

Bu yarmada kalın ve çok zengin bir Bakır çağı tabakası göze çarpar. Grek - Roma çağı ve Eti çağı parçaları gayet azdır. Topladığım Bakır çağı parçalarının çoğu Çukurtarla'dakilerin aynıdır; açık kahve renkli perdahsız, ince yapılı çanak parçaları Sivas çevresi özellikleri arasına alınabilir.

Bundan başka elle yapılmış çok iyi pişirilmiş, dışı koyu kahve renkle boyalı ve bunun üzerine açık sarı renkte çizgi süsler yapılmış tek bir parça yerli malzemedan tamamen ayrılmaktadır. Renk ve yapılaş bakımından Mezopotamya'nın Prehistorik çanak çömlek örneklerini andırmaktadır. Güney ülkelerin kültür sızıntısını açıklayan bu renkli parçanın devrini tâyin etmek güçtür. Yukarda Aras vadisi hakkında S. 475 yürüttüğüm ihtiyatlı. mütalâayı bu nokta için de tekrarlarım.

Höyüğün güney-doğusunda tesbit ederek, çalışma tarzlarını incelediğim çakmak taşı ocakları da buluşlarım arasındadır. Bu ocakların tarih öncesinden bugüne kadar işletildiği, höyüğün en derin tabakalarından çıkarılan işlenik taş aletlerle kat'i surette anlaşılmıştır.

Etrafının verimli topraklarla çevrili oluşu, doğudan batıya, güneyden kuzeye uzanan tabii yollar üzerinde bulunuşu Kangal çevresini, Yukarı-Kızılırmaktan daha çok zenginleştirmiş ve tarih boyundaki kıymetini eksiltmemiştir. Sivas çevresinin Prehistoryasıyla coğrafi durumu daha mufassal bir şekilde, Belleten sayı 32, S. 662-667 de neşredilmiştir.

Son gezimi Samsun-Rize illeri arasında yaptım. Raporunu hazırlamaktayım. Belleten'de neşredeceğim. Yalnız yollar bakımından ufak bir not eklemeyi faydalı görüyorum.

Araştırmalarım Samsun'dan itibaren başladım. Yeşilirmak deltasının orta kısımlarını Ve bu deltanın doğu kenarından sonra Rize'ye kadar, uzanan sahil boyunu dikkatle araştırdım. Bu arada Miliç (Terme), Ünye, Ordu, Harşit ve Trabzon gerilerinde de en az 35 km. derinliğine uzamalar yaptım. Ordu vilâyetinden sonra Rize'ye kadar prehistoryayı aydınlatacak tek bir ize rastlamadım. Devamlı bir sahil şeriri takip edemediğim gibi, Fatsa doğusundaki "Koçboynuzu,, Giresun doğusundaki "Ağırmelit,, daha doğuda bulunan "Karaburun,, ve "Yoroz,, dağ engelleri araştırmalarımı çok güçleştirdi. Karadeniz sahilleri, topoğrafya bakımından doğu-batı arası kara münasebetlerini sağlayacak durumda değildir. Bugünkü bilgimize göre, sahile muvazi olarak uzanan eski bir yol yoktur. Sahille Anadolu'nun diğer bölgeleri arasında irtibat temin eden yollar içerden sahile dikine gelmektedir. Bu bakımdan eski yolların ve yerleşmelerin izlerini daha ziyade müsaid ve iç Anadolu'ya giden yollar, gedikler üzerinde aramak icabeder. Ordu şehri çevresindeki "Yerashlı, Terzili,, mağaralarını ve ilin ard ülkesini dikkatle araştırmak Anadolu prehistoryasına yenilikler katabilir. Yukarıda S. 466 da bahsettiğim, Ordu mağaralarından çıkarıldığı söylenen ve Eti devrine

ait olduğu ileri sürülen tunç baltalar, yaptığım sondajlarla meydana çıkardığım çanak çömlekler bu kanaati teyideder. Doğu Anadolu'dan batı Anadolu'ya kadar uzanıp gelen, ve birbirine paralel olan tabii yollar üzerindeki eski yerleşmelerin sayısında ve veriminde kuzeyden güneye doğru bir çoğalış, doğudan batıya ve ortadan kuzey bölgelere doğru denk bir bağlantı sezmemekteyim. Kangal - Tohmaçayı - Malatya -Elazığ - Muş - Karaköse - Kağızman - Kars - Ardahan- Kaçkardağı ve Hope arasındaki gezimi ikmal ettikten sonra bu çoğalış ve bağlantısı "daha esaslı bir şekilde halledebileceğim.

Sahilde eski Yunan kolonizasyonu izleriyle Roma-Bizans, Osmanlı ve Selçuk devirlerinin kale, cami ve kiliseleri görülmeğe, işlemeğe değer. Klâsik çağların en mühim merkezlerinden olan Sinop ve Samsun' da kaleler kısmen veya tamamen harap olduğu halde Trabzon ve Giresun'daki benzerlerini bugün yerinde sağlam olarak görmekteyiz. Bu ufak misali yerleşme ve tesir bakımından ele alacak olursak Karadeniz sahil iskânı hakkında yukarıda yaptığım tahminlerde yanılmadığım anlaşılır.

Sahil boyu gezimin Samsun'dan itibaren Çarşamba deltası doğusuna kadar verimli, delta doğusundan Ordu çevresine kadar şüpheli ve Ordu doğusundan Rizeye kadar boş bir netice vermesi, Kızılırmak deltasından batıya, yani Sinop dolayına silik bir sıçrayış göstermesi Samsun'un arkeoloji durumunu bir kat daha yükseltmiştir. Doğu, batı ve Orta Anadolu kültürlerinin geniş bir koridor halinde Samsun'a ulaştığını kabul eder, coğrafi bölgelerle, arkeoloji buluntuları çevresinin bir uyarlık göstermediğini de ayrıca ilâve ederim.

III

Bayburt çevresi araştırmaları (Harta 4):

Kars bölgesinde tesbit ettiğim bakır çağı eşyalarından bir kısmının orta ve kuzey Anadolu Bakır çağı eşyalarından farksız bulunduğunu açıkladıktan sonra Orta ve Kuzey Anadolu'yu doğuya bağlayan tabii yollar üzerinde de araştırmalar yapmak icabediyordu. Tetkik edilmekte ve kültür yayılışları kısmen bilinmekte olan Erzurum-Erzincan ve Sivas arasını bir tarafa bırakıp araştırmalarımı Yukarı-Çoruh ve Kelkit vadisi boylarına çevirmiştim.

İkinci Kars araştırmalarımın sonra gezilerime Bayburt çevresinden başlayarak, bütün Kelkit vadisi boyunca Samsun'a kadar araştırdım. Raporumu, Belleten 32, s: 573-680 de neşretmiştim. Şimdi Bayburt çevresinin Anadolu prehistoryasındaki yerini tâyin ederek, Pulur höyüğünün öneminden bahsetmek ve bu höyükte yeniden bulunmuş olan Bakır çağı Çeç damga mührünü tanıtmak istiyorum.

Bayburt çevresi araştırmalarımın Hart ovasından itibaren başladım. Burada prehistoryayı ilgilendiren bir ize rastlamadım. Yalnız Hart nâ-

hiyesi çevresindeki yapma yeraltı yolları ve boşlukları araştırılmağa değer. Bayburt'tan sonra Devetaşı yokuşunu aşıp sırasıyla Varijna ve Keçevi düzlüklerini geçerek Hindi köyü önlerine yani Bayburt ovasının doğu kısımlarına indim. Arazinin buradaki yüz durumu, iklimi, bitkisi ve iş hayatı İç Anadolu karakteri göstermektedir. Orta Anadolu bölgesinin doğu sınırları buraya kadar uzatılabilir. Bu olaya dayanarak bugünkü coğrafi bölge sınırlarının yerinde olmadığını işaret ederim.

O gün Hindi köyü önlerinde "Hindi,, Haşıye köyleri önünde "Haşıye,, höyüklerini tesbit ediverdim. Hindi höyüğünün üzeri çimenle örtülü olduğundan işe yarar bir malzeme toplıyamadım. Haşıye höyüğünün birkaç bakır çağı parçası beni daha çok umutlandırdı. Bölgedeki tarih öncesi araştırmalarımı bu noktadan itibaren artırmış bulunmaktayım. Hindi köyünde bir gün kaldıktan sonra Siptoros köyü önlerine gittim. Burada köyün adını taşıyan üçüncü bir höyük daha tesbit ettim. Ovayı Çırphınız ve Sünür köyleri önlerine kadar araştırdım. Lori deresini geçerek Kısanta köyüne uğradım. Kısanta köyü içinde öteye beriye serpilmiş, batık taş direk uçları kalın duvar kalıntıları büyük su kanalları klâsik çağa ait bir yerleşmeyi izlemektedir. Kısanta'dan sonra Pulur dağının kuzeydoğu devamına giren kalkerli bir sırt üzerinden Haburna düzlüğüne geldim. Bu düzlüğün aşağı kısımları bataklık denecek kadar sulak ve sazaktır. Bu hal Hıgni köyü önlerine ve daha yukarılara kadar devam eder. Hıgni köyünde çok kalmadım. Pulur vadisini takip ederek Pulur köyüne geçtim. Yolumda, Hıgni köyüne yakın bir yerde, vâdi ortasında " İvceklerin tepesi ,, adlı küçük bir höyük daha gördüm. İlerde bölgenin daha geniş mikyasta iskân tarihi tetkik edilirken muhitin verimsizliğine, taban sularının zaman zaman yükselişine, tarih boyunca uymuş ve halen uymakla ıstırap çeken bu mıntakanın tetkiki ihmal edilecek bir iş değildir.

Pulur, köyü geçtiğim köylerin hepsinden büyüktür. Uzaktan camisi, türbesi ve büyücek evleriyle bir kasaba gibi görünür. Bu köyün içinde tesbit ettiğim Pulur höyüğü Bayburt çevresinde gördüğüm höyüklerin en önemlisidir. Şimdi bu höyüğün verimini anlatmadan evvel bu bölgenin coğrafi durumuna da toplu olarak temas etmeği lüzumlu görüyorum.

Yukarı-Çoruh, yahut "Kuzey-Doğu Anadolu Yukarı Kaynaklar bölgesi,, adını verebileceğimiz bu saha güneyde Çimen-Kop dağları, Kuzeyden Trabzon-Rize dağları arasında bir kara bağlantısı, Kelkit ve Çoruh suları başında büyük bir su bölüm hattıdır. Hart ovası bu hattın kuzey doğusuna, Bayburt ovası da aşağı yukarı ortasına düşer. Pulu ve Salur dağlarının kuzey engimelerinden (sathı mail) çıkan sular, Bayburt ovasında toplanır; Orada ufak mikyasta birkaç bataklık meydana getirdikten sonra Sünür, Çırphınız adını taşıyan, oldukça geniş iki selâvını (yarma vâdisini) geçerek Hart ovasına dökülür. İkinci tepeleri, bu ara bağlantı hattının kuzey-doğu istikametinde uzanan ikinci

koludur. Zahmetli olmasına rağmen bölgenin en kolay gedikleri Harşit Kelkit ve Bayburt tarafına açılır. Çoruh'un İspir'den aşağıları gidiş ve gelişlere müsait değildir. En çetin gedik ve geçitler bölgenin daha güneyine ve kuzeyine düşer. Erzurum ve Erzincan bölgelerine geçmek için Çimen-Kop dağlarını aşmak zoru vardır. Bütün bu tabii zorlukları arasında teşekkül eden eski yerleşmeler daha ziyade, yukarda kaydettiğim gibi bölgenin ortasında toplanmış ve yalnız Kelkit, Suşehri istikametinden, Erbaa, Lâdik çevrelerine kadar gelişme imkânlarını bulabilmiştir. Erzurum ve Erzincan çevresine bağlılığı ikinci derecede kalır. Kuzeyde bağlılık gösteren tek bir iz henüz tesbit edilmemiştir. Burası coğrafyada olduğu gibi arkeolojide de bir intikal sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada tabii yollarımızın engelsiz ve boru gibi düz olmadığını da kaydetmek isterim. Belgesiz, çetin ve tabii koridorları yoldan ayırarak, muhakkak geçilmeğe elverişli yollar aramak suretiyle güzergâh çizmeğe çalışmak, bilhassa memleketimiz için doğru değildir. Tabii yollarımızı ana hatlarıyla kabataslak geniş veya dar koridorlar üzerinde sıralanmış küçük, büyük, yüksek veya alçak düzlükler halinde belirtebiliriz.

Doğuda huni ağızı gibi, doğu ve kuzey-doğu komşu ülkelere açık bulunan, tarih öncesi malzemesiyle bağlılığı Kars kısmında izah" edilen Iğdır ve Kars platosu, bunları takip eden Aras koridoru, Hasankale ve Erzurum düzlükleri, Erzurum-Erzincan koridoru, Erzincan-Sivas koridoru, Sivas düzlüğü, yol taslağımızın en açık örnekleridir. Bu hali yeniden tesbit etmiş olduğum Çoruh ve Kelkit vâdileri boyunca, Malatya'dan gelerek Sivas'a ulaşan yol üzerinde de aynen şıralıyabiliriz. Buna benzer daha birçok yollar misal olarak gösterilebilir.

Pulur höyüğü ve Bakır çağı buluntuları (Harta 4, Resim S);

Yukarı - kaynaklar bölgesi (Bayburt çevresi) gezilerimle, bölgenin coğrafi durumunu kısaca tanıttıktan sonra, arkeoloji durumunu en doğru ve en kolay bir şekilde açığa veren Pulur köyü içindeki höyüğü de tetkik edelim.

Köy Pulur vadisi içindedir; Pulur suyu ortasından geçer. Toprak su bitki ve tarihi eserler bakımından geçtiğim köylerin hepsinden farklıdır. Bulunduğu yer çok mühimdir. Güneyden (Erzincan'dan) gelip, kuzey Anadolu'ya geçen tabii yolun bir kola da bu köyün içinden geçer. Bu bakımdan tarih boyunun devamlı tesirleri altında kalmıştır. Pulur köyünün tahminen 20 km. güney-batısına düşen, su kemerleri ve büyük harabesiyle merakımızı çeken Sadak köyünde bu tesirleri görmek her zaman mümkündür. Sadak (Satalla) köyünün bir Roma kampı oluşunun da tarihi araştırmalar arasında kayıtlı bulunması görüşümüzü destekler (J. G. E. Anderson; Studia Pontica I, Bruxelles, 1903 S. 48 v.g. ve II, S. 111 ve gerisi).

Pulur höyüğü köyün içindedir. Tahminen 15 metre yükseklik ve 80-100 m. uzunluğunda olup, höyüğün kuzey tarafı tamamen tahrip

edilmiş ve bu kaçak araştırmalar yüzünden tepenin bu kısmında eteğe kadar kültür katlarından müteşekkil üç seki (teras) meydana gelmiştir. Güney eteğinin mühim bir kısmı da, yer yer açılan çukurlarla delik deşik edilmiştir.

İlerde yapılacak araştırmalara esas olacak şekilde bölgenin tarih öncesi esrarını ancak bu höyükte öğrenebildim. Tahribedildiğinden müteessir ve birşey öğrettiğinden memnun olduğum bu höyükteki tahribatı önlemek için köylüye yaptığım ricalar çok iyi karşılandı. Bu arada konukseverlik ve araştırmalarıma kolaylık gösteren "Akkoyunlu,, ailesinin münevver torunlarına teşekkür etmeyi borç bilirim.

Çanak çömlek :

Höyüğün parçalanmış kısımlarında topladığım çanak çömlek kırıklarının çoğu Bakır çağına aittir. Dolu siyah renkli ve sıkışık yapıda iyi pişirilmiş birkaç parça Firik, deve tüyü renkli ve ayrıca kırmızı boya astarlı iyi pişirilmiş bir iki parçada Eti çanak çömleğine benzemektedir. Sayısı gayet az ve şekilce noksan olan bu izlere dayanarak her iki devrin buradaki varlığından kesin olarak bahsetmek doğru değildir.

Bakır çağı tabakaları içinde topladığım çanak çömleklerin işe yayanlarını 1/2 büyüklükte çizerek aşağıda sıraladığım şekilde tanımağa çalışacağım (Lev. 6):

1. 1, 2, 3 numaralı parçalar çok kalın yapılmış, üzerleri siyah veya kırmızı boya astarlı ve perdahlıdır. İki santim kalınlığında olan 1 numaralı parçanın dışı siyah içi kırmızı renklidir. Dışında görülen süsler kalınca kabarık çizgiler halindedir. 2 numaralı parçanın dışı kırmızıdır. İçi ortasındaki siyah renkli katla birlikte parçanın bütün kalınlığı 5 santimetredir. Yüzünde görülen basamağın üzeri oyma ve çataklı çizgilerle süslüdür. 3 numaralı parçanın dışı siyah, içi kırmızı renklidir. Üzerinde gösterilen yuvarlak kabarıklar düğmedir. şekilce kaba, fakat yapı, buya, astar, perdah ve kısmen pişirme bakımından yüksek bir teknik gösteren bu üç parçayı ilk defa tanıyoruz. Bunların benzerlerini Karaz (Erzurum) höyüğünden getirilen parçalar arasında da görmüştüm. Kuzey - doğu Anadolu kaynaklar bölgesinin, Erzurum mın-taksiyle ilgi göstermesi bakımından önemi büyüktür. Karaz eşyasını göstermek suretiyle yardımda bulunan Müzeler Umum Müdürü Hamit Koşay'a teşekkür ederim.

2. Aynı levha: 4, 5 numaralı parçalar, 1, 2 numaralı parçalardan tamamen ayrıdır. Yukarda tarif edilen Pulur ve Karaz'dan başka bir yerde görülmeyen kapların altından çıkan bu çanak çömlekler, daha ziyade Orta ve Kuzey Anadolu'da daima görmeğe alıştıığımız yapıdadırlar. İçi siyah, dışı açık kahve renklidirler. Bu parçalardan 5 numaralısında, iç siyahlık, dış kenara bir santim kadar taşıktır. 4 numaralısı da bir kâse dibi olup, dışında küçük bir çukur vardır. Bu çukur

bu günkü hamam taslarında olduğu gibi iç yüzde kabarıktır.

3. 6 - 7 numaralı parçalar dolu siyah çamurdan yapılmıştır. 6 numaralı, kenarı kısa geniş dipli tabak parçasında dış kenarı yakın ve altta görülen küçük, yuvarlak kabarıklar olabilir. İkinci bir özellik de kabın kenarına içten konan sıvaklardır. İşçi bunu kenar dikliğini kaybetmek için sonradan yapmış olacak. Sıvakla kenar arasında görülen ince kat çizdiği de bunu belirtmektedir.

4. 8-14 numaralı kap kırıklarında kırmızı ve kahve rengi esas olmak üzere bu iki rengin nüansları göze çarpar. 8 numaralıda açık renkli kahve, 9 da koyuca kirli kahve rengi, 10, 12 numaralılarda koyu kahve rengi, 13 de deve tüyü, 14 de açık kırmızı renkler hâkimdir. Bu parçalar üstünde görülen yivli süs örnekleriyle, düğme biçimindeki kulplar ve basit kenar profilleri, 4, 5, 6-7 numaraları taşıyan kaplar orta ve kuzey Anadolu Bakır çağı örneklerinin aynıdır. Bayburt - Erzincan arası Yukarı-kaynaklar bölgesinin Bakır çağı çanak çömlekleri hem yerli özellik ve hem de orta kuzey Anadolu çağdaşlarıyla çok yakın benzerlikler göstermektedir.

Höyüğün üstünden çıkarılan kırmızı renkli çanak çömleklerin yarı olarak cüruf halinde birbirine girmesi, fazla kırıklı malzeme karışıklığı, kalınca yanık katlan, bize Bakır çağının burada da bir felâketle sona erdiğini gösteriyor. Kalkolitik çağ sonu ile bakır çağı başında tesbitine muvaffak olmadığımız kat kesinliği, Bakır çağı sonunda genel olarak Anadolu da bir çok yerlerde yangın katlarıyla bir çizik göstermektedir.

Bakır çağı Çeç Damga Mühürü :

1/2 Ölçekle, lev, 7 de, dört yönden gösterilen mühür, Pulur höyüğünde (Bayburt) Bakır çağı tabakaları içinde bulunmuştur. Şekil, motif ve ağırlık bakımından Anadolu damga mühürlerinden çok farklıdır. Bu alet, elime geçtiği zaman, sadece, Bakır çağına aid bir mühür olabileceğini düşünmüş ve adlandırma işini zamana bırakmışım. Gördüğüm işi tâyin ve benzerlerini tesbit edinceye kadar bu yeni belgeyi Pulur köyünden itibaren bütün Kelkit vadisi boyunca, Erbaa, Tokat, Lâdik, Havza, ve Samsun'a; oradan da Merzifon, Çorum, Alaca, Yozgat ve Ankara'ya kadar yanımda taşıdım. Yolda, köyde, şehirde, konakladığım her yerde kime rasgeldimse gösterdim ve soruşturdum.

Bütün bu yerlerde alete çeç damga mührü, çeç baskısı, çeç mührü adının verildiğini öğrendim. Çeç, samanı savrulmuş buğday ve arpa yığınlarına verilen addır. Bu kelime Nevşehir çevresinde çeç, Ankara çevresinde çiç; Tokat, Kurşunlu, Çerkeş çevresi köylerinde Çeç olarak değişik şekilde kullanılmaktadır. Çoğunluk Çeç kelimesi üzerinde toplandığı için, kelimeyi, bende çeç olarak aldım.

Milâttan önce üçüncü bin yıllarına aidiyeti kafi surette tesbit edilmiş olan bu yeni eşyanın, çeç damgası veya çeç mühürü olup olamayacağı meselesi üzerinde de biraz çalıştım. Aşar (Ondalık) zamanından

kalma, buğday ve arpa yığınlarını (çeçleri) damgalamağa yarayan mühürlerle, bugün kullanılmakta olan en yeni örnekleri arasında bağıllık aradım. Buğday ve arpa yığınlarını (çeçleri) damgalıyarak bıraktığı intibai inceledim; bütün bu arayış ve deneyişler neticesinde aletin çeç damga mühürlerine, şekil, büyüklük ve kullanım bakımından çok büyük bir yakınlık gösterdiğini tesbit ettim. Yeni çeç mühürlerinin ekseriyeti, ağaç ve tahtadan yapıldığı görülmektedir. Bakır çağının ağaçtan yapılmış olan mühürleri çürümüş olduklarından elimize geçmemiştir. Geçmiyeektir de!..

Aletin önemli bir ziraat bölgesinde bulunmuş olması memleketi-, mizde en eski gelenek ve alet süregelliğinin, bilhassa, ziraat alanında hâlâ yaşamakta oluşu görüşlerimizi daha çok desteklemektedir. Bu yeni mühürü, ağarşaklarda olduğu gibi, süregel bir kolun malı olarak ele alır ve adını, devrini de ekliyerek "Bakır çağı çeç damga mühürü,, olarak veririm.

Arkeolog Dr. Nimet Dinçer, hazırladığı "Anadolu damga mühürleri,, adlı doktora tezinde, damga mühürlerinin şekil, motif ve üslup tekâmüllerini devir devir izah etmiş ve resimlerini bir albümde toplayarak göstermiştir. Tezin özeti. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II, Sayı: I, sahife: 73-81 de neşredilmiştir. Bulduğum mührün, Anadolu damga mühürlerinden, ayrılık gösteren özelliklerini şu şekilde açıklama mümkündür:

1 — Büyüklük (Lev. 7):

Baskı yüzünde en büyük genişlik 14,6, uzunluk kırık olmasına rağmen 17,5 santimetredir. Baskı çevresinin dış kenar dikliği 2 santimdir. Bu dikli kulp gerisinde iki santime yaklaşır. Alete alttan bakıldığı zaman, ortasında T işareti bulunan bir iç düzlük ve bunu 5 milimetre yükseklikte çevreleyen ikinci bir düzlük göze çarpar. Dış düzlük uç tarafta geniştir. Altta daralır. Orta veya iç düzlüğe yapılmış olan şeklin yüksekliği kenar çerçeve düzlüğüne yakındır, Ortadaki şeklin dikine inen kolu kenar çerçevenin alt basamağına kadar uzanır ve erçeveye bir santim kala alçalarak iç yüz düzeyine karışır.

Dip kenardan yukarı çıkarılarak yapılmış olan kulp altta 7, üstte 5 ve önde 2 santim genişliktedir. Kulpun sağ kenarında düğme ve çizgi şeklinde kabarık süsler vardır. Bunlar parmaklar için yapılmış birer tutak olabilir. Mührün ağırlığı 1115 gramdır. Şimdiye kadar tetkik edilen bakır çağı mühürlerinde en büyük çap 3,5-4 santim uzunlukta, 15 gram ağırlıkta olarak tesbit edilmiştir. Çağdaş olan bu mühür belgelerini ölçü ve ağırlık bakımından eşitlemek mümkün değildir.

2 — Şekil ve yapılış (Levh. 7):

Çeç damga mühürüne yukardan ve alttan bakıldığı zaman baskı yüzü bademimsi bir çevre gösterir. Kulp dipte yuvarlak, uç kısımda

sivridir. Kulpun üzeri düz ve biraz sola yatıktır. Yandan bakıldığı zaman düğmeli kısım önden bir kuş başını andırır. Süs bulunmayan tarafın yüzü düzdür. En güzel tutuş tarzı, baş parmak kulpun düz tarafında ve diğer parmaklarda kulpun süslü yahut tutaklı tarafında kalmak suretiyle mümkün olmaktadır. Kulpun gerisi kırık olduğundan el ayasının oturacağı yeri tayin etmek güçleşir. Yalnız parmaklar için bu kadar itinalı şekiller hazırlandığı düşünülecek olursa, el ayası içinde oturacak bir yuvanın yapılmış olması akla gelebilir.

Mühür çok temiz ve çok ince kum karıştırılmış bir çamurdan yapılmıştır. Orta derecede pişirilmiştir. Kırık yerinde görülen topraklar ve onların kıvrımlı katları, m ühüre evvelâ sıkıştırmak suretiyle kaba bir biçim verildiğini, alt kenar çevresiyle, kulp üzerinde görülen düzlüklerde kesilerek şekillendirildiğini göstermektedir. Büyük olmasına rağmen biçimi gayet güzeldir. Mühürün bütün yüzü kalın kırmızı boya astarlı ve perdahlıdır. Yalnız altta, baskı yüzünün sol yarısında görülen iki büyük pişik karasiyle kırmızı boya astar lekelenmiştir. Şekil bakımından Anadolu damga mühürlerine en ufak bir yakınlık göstermez. Pişirme ve boya astar tekniği Bakır çağı işçiliğinin aynıdır.

3 — Motif (Lev. 7) :

Şekil ve büyüklük bakımından büyük bir ayrılık gösteren bu mühür, üzerindeki motifle de ayrı bir özellik taşımaktadır. Baskı yüzünde iç düzlük ortasına yapıştırma suretiyle konan T şeklindeki kabartma motif, Bakır çağı mühürlerinde görülmemiştir. Bu şeklin üst kolları aşağıya eğiktir. Baskı yüzünün iç ve dış çevre çizgilerine paralel olarak bulunur. Bu şeklin üzeri sırlıdır. Bazı yerleri dökülme suretiyle zedelemiştir.

Anadolu damga mühürlerindeki motifler sadece oyuk çizgilerden ibaret olduğu halde bu mührün baskı yüzü hem kabarık ve hem de oyuktur. Bakır çağında çizgiler ekseriyetle kafes, paralel ve köşeli şekiller gösterir.

Bu arada Dündartepe (Kars) höyüğünde bakır çağı tabakaları içinde bulduğum bir mühür dikkatimizi çekmektedir. Bu mühür, Belleten, sayı 32, Lev. XCLV de, çeç damga mührünün üstünde gösterilmiştir. Mührün baskı yüzü oldukça geniştir; yüzünde derince oyulmuş, merkezden çevreye açılan helezonlu bir süs vardır. Baskı yüzünün yarısı kırık olmasına rağmen genişlemesine aldığım ve tamamladığım çap ölçüsü çeç mührünün yarı çapına yakındır. Üzerindeki süsün oyukları Bakır çağı mühürlerinde görülen oyuklardan daha derince dir. Buğday ve arpa yığınları üzerinde bıraktığı iz de oldukça açıktır. Şimdilik Çeç mühürlerine bir yakınlık gösterdiğini kaydetmekle iktifa eder, daha açık ve yakın özellikler gösteren örnekleri bulununcaya kadar, gösterdiği yakınlığı şüphe ile karşılarım.

Çeç damga mührü vazife bakımından, kab kaçak, çamurdan topak

tablet ve zarf damgalamağa yarayan damga mühürlerinden tamamen ayrıdır. Anadolu damga mühürleri grupuna giren bu mühür, gördüğü işle ayrı bir kol teşkil eder.

Mühürün alt yüz çevresinin at ayağı baskısına benzetilmesi, içindeki şekille birlikte uğur işareti olarak kabul edilmesi, bundan başka ekin yığınlarına bırakılan işaretlerle kötü ruhları uzaklaştırıcı bir kuvvet taşıdığı ileri sürülmesi, bizi yalnız şekil ve iş bakımından değil, sembolik mânada da bir araştırma merakına sürüklemiş bulunmaktadır. Bu yeni mühür kolunun diğer benzerlerini aramak, belki küp kapağı diye şimdiye kadar yanılıp bir tarafa ayırdığımız eşyayı tekrar yoklamak ve sayısını artırmak vazifelerimiz arasına girmiştir.

Lev. 8 de gösterilen şekiller çeç mühürlerinin eh son ve hâlâ kullanılmakta olan örnekleridir. Bu yeni kültür kolunun yukarda târif edilen mühürle başı, ve tanıtaçağım örnekleriyle de sonu tesbit edilmiş bulunmaktadır. Aradaki boşluğun doldurulması ve bağlılığın sağlanması işi kazıların verimine bağlı kalmaktadır. Bu yeni mühürlerin çoğu tahtadan yapılmıştır. Seyrek olarak taştan, tuğla ve kiremitten, inek tezeğinden yapılmış olanlarına da tesadüf edilmektedir. Üzerlerindeki şekiller oyma ve kabartma olarak yapılır. Örnekleri değişikdir. Ortada gösterilen yıldızlı mühürün aslını, Alaca höyük müzesinin etnoğrafik eşyaları arasında gördüm. Tahtadan yapılmıştır. Resmini müzeler umum müdürü Hamit Koşay'ın müsaadesiyle çizdim. Burada teşekkürümü tekrarlarım.

5 Numaralı mühür üzerindeki oyma paralel şekil Kalkolitik, Bakır çağı hattâ daha muahhar devirlerin damga mühürlerinde gördüğümüz şekillerin aynıdır. Aşâr (ondalık) zamanından kalan ve yeniden yapılarak bugün bile hususi veya resmi olarak ekin damgalamakta kullanılan çeç damga mühürleri geniş bir yayılış göstermektedir. Bütün örneklerini bir araya toplayıp değerlendirmek çok lâzımdır. Bu mühür kolundan beklediğimiz süregelliği ancak bu suretle ve eskiye doğru giderek tamamlamak mümkün olacaktır. Sayısının çoğalmasını bekler, Bakır çağı çeç mühürünü de kültür eşyalarımız arasına hediye ederim.

Beni yetiştiren ve bu geniş bölgelere gitmemi temin etmek suretiyle devamlı bir alâka gösteren sayın hocam Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'ya, bu yazımda yardımlarını esirgemeyen sayın Ord. Prof. Dr. B. Landsberger'e teşekkür borcumu saygılarımla öderim.

DIE BEDEUTUNG DER UMGEBUNG VON BAYBURT INNERHALB DER VORGESCHICHTE NORDOST - ANATOLIENS

von

Kılıç Kökten

Assistent am Anthropologischen Institut
(Zusammenfassung)

I. Stand der Forschung.

Bevor ich durch vier Reiseri, über die ich in den Zeitschriften *Ülkü* und *Belleten*"(s. die Nachweise unten, Abschn. II) berichtet habe und über die ich im zweiten und dritten Kapitel dieses Artikels kurz referiere* den Nordostsektor Anatoliens systematisch exploriert hatte, waren unsere Kenntnisse über die Prähistorie und Frühgeschichte dieser Gegenden äusserst dürftig: die Feststellungen, die von der Osten auf einer Reise in der Gegend von Samsun 1926 (OIP V, 26 f.) und in der Gegend von Sivas 1927 - 29 (OIC 6, 55 - 63 und 8, 165 -167) machte, beschränken sich auf die Beobachtung einiger Ruinen und Grabhügel. In dem den damaligen Stand der Forschung zusammenfassenden Buche Bittels, *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (1934), wird an der Westgrenze des von uns untersuchten Sektors der in der Nähe von Amasya gelegene Alevi-Tepe, an der Ostgrenze der prähistorische Fundort Şamramalti (jetzt Tilkitepe) bei Van gebucht, sonst bleibt dieses ganze Gebiet leer.

In einem 1935 erschienenen Artikel "Der Grottenfund von Ordu,, (Archiv *Orientalni* 7, 390-414 und 8, 49-68) stellt Przeworski einleitend alle prähistorischen Funde des Pontusgebietes, mögen sie noch so zufällig und bedeutungslos sein, zusammen. (Der den Gegenstand des Artikels bildende angebliche Grottenfund ist in die hethitische Grossreichszeit zu datieren und zeigt, dass hinsichtlich der Bronzegeräte kein Formunterschied zwischen dem Pontusgebiet und dem Zentrum des Hethiterreichs bestand; ein Ärmchenbeil, das dem bei Przeworski auf Tafel 47 abgebildeten, von einer Variante in der Gestalt der "Ärmchen,, abgesehen, gleicht, fand ich in den hethitischen Schichten des Dündartepe bei Samsun).

1938 sondierte von der Osten den 26 km östlich von Erzincan gelegenen Altintepe. Die Sondage, über die AfO 14, 99-100, kurz berichtet ist, ergab nur Keramik und kunstvolle Metallarbeiten der urartäischen Kultur (s. die Abbildungen bei Bossert, *Altanatolien*, 1186-1194).

Der früher Şamramaltı, jetzt Tilkitepe genannte Hügel bei Van (über die 1899 unternommenen Belck'schen Ausgrabungen orientiert Bittel, Präh. Forsch.,-83-85) war erneyt der Gegenstand archäologischer Forschungen: 1937 stellte E. B. Reilly durch eine Versuchsgrabung, über die in der Zeitschrift Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (im folgenden TTAED) IV, 145-155, in türkischer und englischer Sprache berichtet ist, die Schichtenfolge dieses Hüyüks fest; 1938 grub eine unter Leitung von Prof. K. Lake stehende Expedition den gleichen Hügel systematisch aus, worüber Lake im gleichen Bande des TTAED, 179-194, referierte (vgl. H. Otto, AfO 14, 87-95). 1939 setzte Lake seine Ausgrabung, bei der aber der Tilkitepe nur ein Nebenobjekt, das Hauptobjekt die grossartige Festungsanlage von Turuşpa, der Hauptstadt des alten Reiches von Urartu war, fort, musste sie aber vorzeitig abbrechen. Ein Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabung von 1939 wird von Dr. Cahit Kınay, einem Mitglied des Antiken-Departements des Türkischen Unterrichtsministeriums, vorbereitet. -- Einige bei dieser letzten Grabung zutage gekommenen Geräte aus Hirschhorn und Knochen wurden von Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, dem Vertreter der Anthropologie an unserer Fakultät, und von Dr. Tahsin Özgüç, Assistent am archäologischen Institut der Fakultät, in der Zeitschrift Ülkü Nr. 101, 425-429, veröffentlicht und unter Vergleich der Vorgeschichte des südöstlichen Anatoliens untersucht.

In den Jahren 1943 und 1944 unternahm die Türkische Geschichtsgesellschaft (Türk Tarih Kurumu, im folgenden als TTK abgekürzt) unter Leitung des Generaldirektors des Antiken-Departements im Unterrichtsministerium, Dr. Hamit Koşay, die Ausgrabung des Hügels Karaz, 16 km NW von Erzurum. Der Bericht darüber wird als eine Publikation des TTK erscheinen. [Charakteristisch für die kupferzeitliche Keramik von Karaz sind grosse Gefässe aus grobem Ton, der in seiner Zusammensetzung dem Ton der kupferzeitlichen Keramik Zentralanatoliens gleicht und wie dieser auf der Innenseite rot ist, auf der Aussenseite dagegen mit einer glänzend polierten schwarzen öder braunen Engobö versehen, auf die reliefartig Ornamente in Gestalt von Rechtecks öder Rhombenmustern, auch Schneckenwindungen, aufgesetzt sind. Diese Keramik bildet etwa die Hälfte der Fundstücke, die andere Hälfte ist mit der der zentralanatolischen Kupferzeit angehörigen Alişar-I-Keramik identisch. Anm. des Übersetzers.)

Wichtig für die Beurteilung der Vorgeschichte Nordostanatoliens ist die Kenntnis der jenseits der türkischen Grenzen entfalten Tätigkeit der Archäologen der USSR, über die wir leider nicht aus den Originalberichten, sondern nur aus dem mit Abbildungen versehenen Artikel von Hangar, AfO 14, 284-297, und aus kurzen Referaten in AJSL 1938 und 1939 Kenntnis haben. Wir stellen hier die wichtigsten Forschungsergebnisse der Ausgrabungen in diesen Grenzgebieten zusammen:

Für das Gebiet von Nahcivan charakteristisch ist die sogenannte KızılvanK - Kùltùr, so benannt nach einem Fundorte 18 km. südöstlich von Nahcivan. Sie wird in KızılvanK I und II eingeteilt, wobei die erste dieser Kulturen wohl bis in die Kupferzeit zurückreicht, die zweite sich bis zur Eisenzeit erstreckt. KızılvanK I: reiche Grabfunde aus Steinkistengrâbern (2X1, 5 m), mit Steindeckel bedeckt, Halbhocker, Beigaben aus Stein, Knochen, Obsidian und Bronze, kein Eisen; zu Hâupten und Fùssen der Toten prunkvolle Töpfe, mindestens je 2; diese sind kugelförmig, ohne Schnabel und Henkel, kurzer Hals; zwar handgemacht, aber sehr sorgfältig; roter Farbüberzug, bedeckt mit roten und schwarzen Ornamenten, deren Hauptmotive Rhomben und Dreiecke, aber auch Menschen- und Tierdarstellungen bilden.

KızılvanK II ist eine direkte Fortsetzung von KızılvanK I. Die Gestalt der Töpfe ist leicht verändert; als neuer Typus tauchen Schnabelkannen nach Art der im östlichen Iran gefundenen auf. Die glänzendsten Fundstücke dieser Kultur entstammen der Burg von Şahtahtı am Ufer des Araş, 32 km nordwestlich von Nahcivan, und ebenso weit von der türkischen Grenze entfernt. Auch hier Steinkistengrâber, aber grösser als die der vorhergehenden Kulturperiode, nämlich 5 X 3 m; in einem der Grâber wurde ein Pferdeskelett gefunden. Sie sind von Cromlechs mit einem Durchmesser von bis zu 30 m umgeben. Ein Gefäss zeigt besonders kunstvolle ornamentale Tiermuster.

Vervvandt mit der KızılvanK - Keramik scheint die Keramik von KızılKale in Transkaukasien zu sein, über die Zakharov in RHA I> 115, bes. Anm. 26, berichtet und von der er auf Taf. 4 Specimina abbildet (man darf sich nicht irreführen lassen durch die von Zakharov für die KızılKale-Keramik angewendete Bezeichnung "KızılvanK-Keramik,,!). Die KızılKale-Keramik zeigt die gleiche Form der bauchigen Gefässe wie KızılvanK I, aber viel primitivere Ornamente, nur hier, nicht auch in KızılvanK I findet sich der "Spiralhaken,, und die Wellenlinie.

Ein zweiter Kulturkreis, nämlich der der Gegend um Erivan, ist charakterisiert durch die Shresh-blur-Keramik; vgl. AJSL 56, 172 - 174. Shresh-blur liegt 20 km westlich von Erivan, etwas südlich von Bağarşabat, also gegenüber der türkischen Stadt İğdir. Mannigfâche Sondagungen in der Umgebung von Erivan zeigen, dass sich die hier kurz charakterisierte Shresh-blur-Kultur überall in diesem Gebiete findet. Die Keramik ist schwarz und glänzend poliert, der Dekor inzisiert; Spiralen und konzentrische Kreise herrschen vor. Häufig finden sich Töpfe mit runden Henkeln, auch Miniaturgefässe. .

II. Eigene Explorationstaetigkeit.

Auf vier als Tafel (Karte: 1,2,3,4) beigegebenen Karten habe ich meine Reisen und die wichtigsten Fundstâttten skizziert. Beobachtet habe ich vom Paläolithikum angefangen bis einschliesslich der Kupferzeit aile

erreichbaren Spuren, habe auch den späteren Zeitaltern meine Aufmerksamkeit zugewandt, habe stets die aus den natürlichen geographischen Bedingungen resultierenden Siedlungsverhältnisse ins Auge gefasst. Festgestellt wurden auf diese Weise Abris sous roches, bevohnte Höhlen, typische paläolithische Stationen und Ablagerungstätten, Siedlungen in Seen, Felsdenkmäler, Tumuli, Hüyük und, soweit erkennbar, auch Flachsiedlungen. Nach Feststellung des äusseren Befundes und Auflesen der Oberflächenfunde habe ich, wo es mir angebracht erschien, kleine Sondagen ausgeführt, sodass in den von mir bereisten Gebieten die Explorationstätigkeit als abgeschlossen betrachtet werden kann. Damit möchte ich aber nachdrücklich für die Vertiefung meiner Beobachtungen und wissenschaftliche Nutzbarmachung der entdeckten Stationen sowie für die Notwendigkeit weiterer Forschungsreisen eintreten.

A. Die Gegend von Samsun (Karte Nr. 1).

Anfang 1940 fand ich 3,5 km südöstlich von Samsun den Hüyük Dündartepe. Er liegt auf dem Westufer des Baches Merd auf einem natürlichen Abhang, ist 15 m hoch und hat ca. 200 m Durchmesser. Durch den Bau der Eisenbahn wurde der Hügel in zwei Teile geteilt, und so kam das erste vorgeschichtliche Material zu Tage. Ein erster Bericht ist Ülkü 98, 418/9 erschienen. Die Funde von Dündartepe befinden sich ebenso wie alle in diesem Artikel erwähnten Fundobjekte in den Sammlungen des Anthropologischen Institutes (nur ein kleiner Teil der Funde des Samsun - Gebietes wurde dem Vilayet Samsun für eine lokale Ausstellung abgetreten). Noch im gleichen Jahre beschloss der TTK, den Befund von Dündartepe durch genaue Beobachtungen und kleinere Sondagen zu ergänzen. Mit dieser Aufgabe wurden Dr. Tahsin Özgüç und ich betraut. 1941 fand ich 14 km südöstlich von Samsun die Flachsiedlung Tekeköy nebst Wohnhöhle und Abri sous roche. Die an den letzteren Fundorten gesammelten Steingeräte des Mousterien, insbesondere Spitzen und Schaber, wurden Ülkü 98, 121-124, veröffentlicht.

1941 wurden auch systematische Ausgrabungen in Dündartepe, Tekeköy, und schliesslich in Kaledoruğu (bei Kavak) unternommen, an denen ausser uns beiden noch die Assistentin am Archäologischen Institut Dr. Nimet Dinçer teilnahm. Der Befund der prähistorischen Schichten von Dündartepe ist kurz folgender: Der auf der Spitze des Hügels angelegte Einschnitt zeigt hinsichtlich Keramik, Knochen- und Metallgeräten, Idolen und häuslichen Gebrauchsgegenständen Übereinstimmung mit Troja-Yortan. Die Keramik dieser Fundstelle weist auf schwarzem, glänzend poliertem Grund weisse Farbmuster auf. Diese Keramik verliert sich gegen die Hänge des Hügels zu, und es überwiegt hier die gewöhnliche zentralanatolische "kupferzeitliche", Keramik, die in dem am Fusse des Hüyük gemachten Grabungsschacht ausschliesslich herrscht

Die Gleichzeitigkeit dieser beiden Kulturen ist aber durch die Identität bestimmter Einzeltypen nachgewiesen. Bemerkenswert sind ferner die in dem Gipfelschacht aufgefundenen Küchenrückstände (Muschelschalen etc). Chalkolithische Funde in einem Einschnitt am Fusse des Hüyük.

Die Ausgrabung von Tekeköy ging bis zum natürlichen Boden hinab. In der oberen Schicht wurde hethitisehe, in der unteren kupferzeitliche Ware gefunden, zwischen diesen Schichten zwei Stücke Buntkeramik, die der sogenannten bronzezeitlichen anatolischen Keramik (Alişar III) zuzuweisen sind. In der erwähnten Höhle bei Tekeköy wurde ein reiches Lager von mesolithischen Mikrolithen entdeckt, die z. T. von Prof. Kansu im II. Bande dieser Zeitschrift, S. 673 - 682, veröffentlicht sind.

Anschliessend an diese beiden Grabungen wurde 1941 noch der 46 km. südlich von Samsun auf dem Wege nach der Bezirksstadt Kavak gelegene Hüyük Kaledoğuru, den von der Osten ohne Namensnennung als "grossen Hüyük,, erwähnt (OIP V, 26 f.), durch eine Sondage untersucht. Wir fanden osmanisehe, seldschukkische, byzantinisehe, römische, hellenistische, hethitisehe und kupferzeitliche Kulturdokumente und Bauspuren.

Demnach sind an den drei untersuchten Siedlungsstätten "kupferzeitliche,, und hethitisehe Schichten festgestellt, wobei in den letzteren sich kein Unterschied gegenüber den zentralanatolischen Hauptfundorten wie Boğazköy, Alişar und Alacahöyük wahrnehmen lässt. Aber nur der Hüyük Kaledoğuru ist noch nach der Hethiterzeit besiedelt gewesen.

Skelettfunde der Kupferzeit wurdert in der Flachsiedlung von Tekeköy und in Kaledoğuru gemaecht. Von 16 Schädeln ist nur einer brachy-, 5 meso-, 10 dolichocephal. Abgesehen von vereinzelt Halbhocker-, Strecklage- und Partialbestattungen wurden nur Hockergräber beobachtet und die bei einigen gefundenen Beigaben geborgen.

Ein ausführlicher Bericht über diese unsere Arbeiten in der Umgegend von Samsun wird demnächst als eine der Publikationen des TTK ersehen.

Den Ausgrabungen in der Samsun-Gegend schloss sich noch eine wissenschaftliche Erkundungsreise in Delta des Kızıl Irmak an. Zwischen den Bezirksstädten Bafra und Alaçam wurden die Hüyük Girlektepe, İkiştepe und Sivritepe festgestellt, bei Lâdik der Yüktepe (öder Salur), zwischen Havza und Merzifon ein Hüyüktepe. Die Oberflächeneffunde dieser Hügel zeigen keine Unterschiede von denen des Samsun-Bezirktes. Längs der Chaussee, die durch die Suluova nach Amasya führt, beobachteten wir Alevitepe (s. schon oben S. 487), Kurnaztepe und Kilisetepe.

B. Gebiet von Kars. (Karte Nr. 2).

Dieses Gebiet habe ich zweimal, 1942 und 1944, bereist. Bei der ersten Reise entdeckte ich acht Flachsiedlungen, drei unbeschädigte und drei zerstörte Ruinenhügel, zahlreiche Wohnhöhlen und abris sous roches. Eine Karte dieser Reise nebst Bericht habe ich im Belleten des TTK Nr. 27, 612 veröffentlicht. Die zweite Reise verfolgte folgende Route: das Tal des Borluk südöstlich von Kars, wo ich bei dem Dorfe Azat einen Hüyük fand, dem ich (wegen der Ähnlichkeit der dort gefundenen Keramik mit der S. 490 beschriebenen des Dündartepe bei Samsun) den Namen "Dündartepe im Vilayet Kars., beilegte. Darauf untersuchte ich von neuem die Ruinenstätte von Ani, schliesslich die Bezirksstadt Arpaçay und das Ostufer des Çıldır-Sees. Auf der Insel Akçakale in diesem See fand ich Dolmen, Menhir und Cromêch. Die Keramik dieser Grabanlagen halte ich für neolithisch, s. u. in der Aufzählung der Keramiken unter a. Ausserdem sammelte ich von ailen Fundstätten Keramik des Chalkolithikums, der Kupfer- und Bronzezeit, ferner brachte ich reiche Funde an Steingeräten aus ailen Perioden der Alt-Steinzeit mit (Faustkeil des Chelleen aus der Gegend von Ani; Faustkeile aus Basalt der Chelleo - Acheuleen - Periode aus Cilavuz und Ağzıaçık [s. Karte], Schaber und Spitzen des Mousterien aus Obsidian und Basalt vom Tale des Borluk, Mikrolithen aus Obsidian vom Mısırdığı und aus der Umgebung von İğdır).

Vor der Ordnung des noch schwer übersehbaren Materials notiere ich die Ähnlichkeiten einzelnen Töpfereitypen mit denen des westlichen und zentralen Anatolien: Keramik des erwähnten "Dündartepe bei Kars., und des Hüyüks Kalecik bei Sazkara (Kreis Hanak, Bezirk Ardahan), auf schwarzem Grunde mit weissen Linienornamenten versehen, ähnelt sowohl in dieser Hinsicht wie in den Prohlen der Ränder und Henkel der Keramik von Troja und Yortan, aber auch die Objekte aus Stein, Knochen und Metalle zeigen gleiche Ähnlichkeit mit denen Westanatoliens. (Andererseits werden wir S. 495, unter e und i, Übereinstimmungen mit den Keramiken der östlich unseres Forschungsgebietes gelegenen Gebiete von Nahcivan und Erivan aufzeigen.)

Keramik ähnlich der hethitischen, deren Umkreis sich jetzt durch eine Linie Dündartepe bei Samsun im Norden, Kusura im Westen, Tarsus und Yümüktepe in Süden abzeichnet, und die wir auch im Gebiete von Kangal beobachtet haben (s. S. 496), wurde in einigen Exemplaren gefunden (genauere Beschreibung unten S. 495 als g) in dem erwähnten Dündartepe des Karsgebietes sowie in der Ruine von Ani. Wir möchten aus diesen Funden noch nicht auf die Erstreckung des hethitischen Reiches bis zu diesen östlichen Gebieten schliessen.

Der wichtigste Platz meiner Untersuchungen und Sondagen in diesem Gebiete ist das 56 km östlich von Kars am Ufer des Arpaçay nahe der Grenze gelegene Ani (griechisch Anion), das um 1000 n.

Chr. die Hauptstadt eines kleinen Königreichs bildete. Hier hat, angeblich seit 1892, der bekannte russische Sprachforscher Nikolaus Marr systematische Ausgrabungen unternommen, bei denen er aber den älteren Schichten anscheinend keine Beachtung schenkte. Ich habe zwar nichts von den Publikationen Marrs darüber zu Gesicht bekommen, fand aber in Ani eine türkische Übersetzung eines "Führers durch die Ruinen von Ani,, aus der Feder Marrs und konnte den greisen Dorfschulzen, der seinerzeit Vorarbeiter bei Marrs Ausgrabungen gewesen war, befragen. Das historische Anion ist heute vollkommen zerstört. Ich machte in der Mitte des Trümmerfeldes zwei Sondagen und je eine auf der Innen und Aussenseite der Stadtmauer. Mein im Südteil der Mitte des Trümmerfeldes gegrabener Einschnitt war 8X4 m breit und 4 m tief. In den unteren Schichten dieses Schnittes fand ich schwarze Keramik (s. unten in der Übersicht Nr. c 1) und Steinmauern mit Lehmörtel. In der Innenburg dagegen mörtellose Mauern aus hohen Steinen, nahe dem höchsten Punkte des Ruinenhügels las ich rote und schwarze prähistorische Keramik auf (Nr. 2). Bei dem Friedhof und an der Tenne des heutigen Dorfes Ani fand sich kupferzeitliche Keramik in grosser Menge (s. unten, Tabelle, Nr. e), im Gebiete von Ani beobachtete ich alte Bestattungen in kleinen Steinkistengräbern; die in diesen gefundene Keramik weise ich der Bronzezeit zu, s. unten, Tabelle, f). Diese nach der Gestalt und Technik der Gefässe getroffene Zuweisung wird bestätigt durch mit dieser Keramik zusammen gefundene Armringe und Knöpfe aus Bronze. Die Gefässe enthalten Asche und Knochenreste. Da leere Gefässe gleicher Art sich fanden, möchte ich mit meinem Urteil über die aus diesen Gräbern zu erschliessenden Bestattungsbräuche noch zurückhalten.

Die zweite wichtige Station, die ich durch eine grössere Sondage untersuchte, ist der schon S. 492 erwähnte von mir "Dündartepe,, genannte Hüyük bei dem Dorfe Azat, 14 km südlich von Kars. Die dort zutage gekommenen Objekte aus Metalle und Knochen habe ich im Belleten des TTK, Heft 32, Tf. 91 und 94 publiziert. Ich konnte die Schichten bis einschliesslich Kupferzeit zurückverfolgen; über den kupferzeitlichen Schichten fand ich in geringer Anzahl hethitische (s. schon oben S. 492 und unten in der Tabelle, Nr. g), über diesen typische Ufartu-Keramik (s. Tabelle, Nr. h).

Ich fasse jetzt die wichtigsten Ergebnisse der Exploration des Kars-Gebietes kurz zusammen:

1. Werkzeuge der Steinzeit, oben S. 492 aufgezählt, sind identisch mit den in anderen Gegenden Ariatoliens aufgefundenen Steingeräten der entsprechenden Perioden. Nur vulkanische Steine und Obsidian werden in der östlichen Gegend mehr gebraucht.

2. Dolmen und Cromlechs auf der Insel Akçakale, s. oben S. 492 Auf die Ähnlichkeit mit europäischen Dolmen habe ich im Belleten Nr. 32,

S. 672 (dazu Abb. 93) hingewiesen. Wie schon S. 492 bemerkt, habe ich diese Dolmen wegen der rohen Töpferei (s. Tabelle Nr. a) dem Neolithikum zugeordnet. Diese Hypothese wird gestützt durch den Fund eines als Gerät verwendeten halben Hüftknochen eines Hundes und des Fragments einer Steinaxt. Einen Zusammenhang mit den oben, S. 489 beschriebenen Cromlechs der Gegend von Nahcivan kann ich noch nicht sehen; denn die letztgenannten gehören nach ihren Funden einer viel späteren Zeit an. Eine neue Sondage auf der Insel Akçakale wäre dringend geboten.

3. Tabelle der Töpferei-Typen des Kars-Gebietes:

a) Die innerhalb der eben erwähnten Dolmen gefundenen Töpfe sind, wie die auf der Innenseite sichtbaren Glättungsspuren und Schrammen zeigen, in Bandtechnik, d. h. durch Übereinandersetzen von Tonreifen, hergestellt. Der Ton ist mit grobem Sand und Obsidianbruch vermischt, mittelgut gebrannt, innen und aussen gleichmässig matt schwarz.

b) In der südlich von Kağızman gelegenen Flachsiedlung am Mırsırdağı gefundene Gefässe sind tiefschwarz und glanzlos. Nahe dem Hals finden sich primitive Ritzmuster. In mehrfacher Hinsicht ähnelt diese Keramik der chalkolithischen des westlichen und zentralen Anatolien. Die wenigen gefundenen Exemplare lassen kein entscheidendes Urteil zu.

c) Die in Ani und Umgebung als häufigster Typ gefundene rohe schwarze Töpferware zeigt in unregelmässiger Weise mit Russ geschwärzte Oberfläche. Ihre Ausführung ist primitiv; Zeitbestimmung unmöglich. Ich möchte sie nicht für prähistorisch, sondern, weil sie vorzugsweise im Schutt der historischen Perioden gefunden wurde, für späte grobe Gebrauchsware halten. Ausserdem wurden in Ani noch folgende, chronologisch unklare Typen gefunden: 1. In den unteren Schichten des Schnittes im Südteil (s. 493) gefundene Töpferei: schwarz und roh, charakterlos, vielleicht die rohe Gebrauchskeramik der "Kupferzeit"; 2. an der gleichen Stelle, aber nicht aus dem Versuchsschnitt, sondern unter den Grundsteinen der späteren Innenburg: rote oder schwarze Exemplare, mit langsamer Töpferscheibe hergestellt, keine typischen Formen, wahrscheinlich prähistorisch.

d) In den Dörfern Yağcı und Gökçeali im Tale des Araxes fand ich zwei Stück Buntkeramik, die ich im Belleten, Nr. 27, S. 609, abgebildet habe. Auf den ersten Blick scheinen sie Ähnlichkeit mit der Tell-Halaf- oder El-Obeid-Keramik aufzuweisen. Obgleich im Tilkitepe (bei Van) Tell-Halaf-Keramik sicher nachgewiesen ist, möchte ich auch hier mit Vergleichen noch zurückhalten.

e) In den Hüyüks "Dündartepe bei Kars., (s. oben S.492), beim heutigen Ani (s. S. 493) und Kalecik im Bezirk Ardahan (s. S.492) stellte ich kup-

ferzeitliche Töpferei fest, die mit der gleichzeitigen des mittleren und nördlichen Anatolien identisch ist. Neben diesen gefundenen Gefäße mit lila oder violetter Innenseite, rotem Bauteil, gelbem Farbüberzug am Halsabschnitt und Ornamenten aus schwarzen senkrechten Linien sind ein Spezifikum dieses östlichsten Anatolien; ich möchte wagen, sie mit der oben S. 489 beschriebenen einfarbigen Kızılvan-Keramik zu vergleichen. Als dritte Kategorie findet sich in den beiden Fundstätten schwarze Glanzkeramik mit weissen Linienornamenten, die, wie oben S.490 gezeigt, für Dündartepe bei Samsun charakteristisch ist und dem Typus Troja-Yortan angehört (vgl. S. 492).

f) In den S. 493 beschriebenen Steinkistengräbern in der Umgebung von Ani fanden sich schwarze, bauchige, kleine Gefäße mit ilachem Boden, die wir der Bronzezeit zuwiesen.

g) In Ani, in grösserer Zahl aber im "Dündartepe bei Kars,, fand sich, wie schon S. 492 bemerkt, hethitische Keramik. Diese Benennung rechtfertigt sich durch die Identität dieser Ware hinsichtlich Farbe und Randprofilen mit der entsprechenden des mittleren und nördlichen Anatolien; aber in der Gesamtform ist diese Ware verschieden. Das Gros der dieser Keramik zugewiesenen Fragmente sind Henkel, die mit inzisierten Winkelornamenten geschmückt sind, und mit mattem hellrotem Farbüberzug versehene Stücke.

h) im "Dündartepe,, in Ani und in der Stadt Kars selbst fand sich Keramik mit rotpoliertem Farbüberzug, auf der Töpferscheibe sorgfältig hergestellt, manchmal mit inzisierten Gitter- oder parallelen Linienmustern dekoriert. Hinsichtlich Farbe und Herstellungsart erinnern diese Gefäße an die hethitischen, wir müssen sie aber als Urartu-Keramik bezeichnen. Die Erstreckung des Reiches von Urartu bis zum Çıldır-See wird durch eine Inschrift des Königs Argistis I., die bei dem Dorfe Taşköprü am Ufer dieses Sees gefunden worden ist, bewiesen (vgl. Götze, Kulturgeschichte, S. 176 f.).

i) Einige Gefäße, die ich in Ani kaufte und die angeblich einem Gräberfunde entstammen, zeigen sonst nicht beobachtete Eigentümlichkeiten: Sie sind henkellos, aus schwarzem Ton gemacht, mit Obsidianbruch vermischt, gut gebrannt; auf der Aussenseite im oberen Gefäßteil sind zwei parallele Kreise eingeritzt, unter der unteren Kreislinie noch horizontale Strichmuster bis zur dicksten Stelle. Die Gefäße sind kugelförmig, ihr Hals kurz. Sowohl durch diese ihre Form wie durch die inzisierten Muster erinnern sie an die Beschreibungen, die von der Keramik der Shresh - blur - Kultur der Gegend von Erivan gegeben werden (vgl. oben S.489).

İ) In Ani, "Dündartepe,, im Umkreis Haçiftlik und Cilavuz wie auch im gesamten Karsplateau weit verbreitet sind schwarze Töpfe, die innen, manchmal innen und aussen, dicht mit parallel eingeritzten Linienmustern bedeckt sind. Ein gleiches Stück fand ich in der Höhle Yeraşlı bei Ordu. Wir können diesen Typus chronologisch noch nicht

einordnen. Da aber im östlichen Schwarzmeergebiet sich bisher keine prahistorische Keramik gefunden hat, möchten wir auch unseren Typ in das 7. oder 6. Jhdt. v. Ghr. einordnen.

C. Gebiet von Sivas (Karte Nr. 3) und östliches Schwarzmeer gebiet.

Nach der Exploration der in den Abschnitten A und B behandelten Gebiete von Samsun und Kars suchte ich den Überblick über die Prähistorie Nordostanatoliens zu vervollständigen durch eine Untersuchung a) des Umkreises von Sivas; b) der Taler des oberen Çoruh und des Kelkit; c) des Küstenstreifens zwischen Samsun und Rize.

im Gebiete von Sivas studierte ich 1944 zunächst den Abschnitt des oberen Kızılırmak. Bei den Bezirksstädten Hafik und Zara stellte ich eine Anzahl künstliche Grotten fest. Am Ufer des Tödürge - Sees fand ich die Hüyüks Kültepe und Tepecik und auf einer Insel im See von Hafik den Hügel Pılır. Auf der Nordseite dieses Hüyük machte ich eine Versuchsgrabung, während ich seinen übrigen Teil an der Oberfläche untersuchte. Dabei sammelte ich chälolithische und "kupferzeitliche,, Keramik. Unterhalb des Wasserspiegels fand ich aber eine gröbe mit Sandkörnern und Rohr vermischte graue oder rötliche schlecht gebrannte Ware, die älter sein muss als das Chalkolithikum, ferner ein Steinidol und Obsidiangeräte. Am Rande und in der Mitte meines Versuchsgrabens wurde ich auf kleine zylindrische Schächte im Erdreich aufmerksam, aus denen ich mit der Hand mit Erde durchsetzte Holzreste herausholte. Es gelang mir, einige davon zu bergen und -nach Ankara zu bringen. Bevor ich diese Reste als Überbleibsel von Pfahlbauten deute und die Möglichkeit, dass es sich um eine alte Brücke handle, ausschliesse, möchte ich die Stätte in grösserem Umfange untersuchen. Die Keramik spreche ich als neolithisch an, die Objekte aus Stein und Knochen habe ich im Beleten des TTK Nr. 32, Tf. 89, publiziert. Eine genauere Untersuchung bleibt einer von mir vorbereiteten Zusammenstellung der neolithischen Funde Anatoliens vorbehalten. — Die in Kültepe und Pılır gefundene chälolithische und "kupferzeitliche,, Keramik zeigt keinen Unterschied von der entsprechenden mittelanatolischen.—Nachdem so der Abschnitt des oberen Halys untersucht ist, das Gebiet des unteren Halys durch die im Abschnitt A behandelten Erkundungen aufgeklärt und der mittlere Halys durch die in dem von ihm umflossenen Gebiet gemachten Ausgrabungen schon längst erforscht ist, tritt uns das Gebiet dieses Flusses seiner ganzen Ausdehnung nach als eine kulturelle Einheit vor Augen.

Besonders reich an Ergebnissen und vielversprechend für genauere Untersuchungen erwies sich das Gebiet von Kangal. Am Südrande dieser Stadt untersuchte ich den Çukurtarla benannten Hüyük, der 6-7 m hoch und, wenn der Anschein nicht trügt, von einem Erdvall umgeben ist. Auf der ausgedehnten Fläche dieses Hüyük sammelte ich Keramik der römisch-griechischen Periode, typisch hethitische Stücke,

sowie "kupferzeitliche,, Töpferei der üblichen mittelanatolischen Art.

Sodann untersuchte ich den Ruinenhügel Hüyükdeğirmeni, der sich an der Bahnstrecke Sivas-Erzurum etwa 5 km östlich der Station Armağan an dem Flüsschen Hamam deresi befindet. Er ist höher, aber nicht so gross wie Çukurtarla, an der Südseite durch die Bahntrace angeschnitten. In diesem Schnitt fand ich nur wenige griechisch-römische und hethitische Stücke, in grosser Menge jedoch grobe "kupferzeitliche,, Ware, deren Gros dem gewöhnlichen mittelanatolischen Typus angehört; daneben aber ein lokaler Typus, der für die Umgebung von Sivas spezifisch ist: hellbraun, nicht poliert, sorgfältig hergestellt. Ausserdem aber fand sich ein dritter Typus: höchste Handtechnik, vorzüglich gebrannt, aussen dunkelbraun gefärbt, über der Grundfarbe hellgelbe Linienmuster. Dieser, nur durch ein einziges Exemplar vertretene Typus kann nicht der seltenen Kategorie "polychrome kupferzeitliche Keramik Mittelanatoliens,, zugewiesen werden (vgl. aus Alişar OIP 28, Taf. III-IV), er unterscheidet sich von ihr sofort durch die Qualität des Tones wie durch die Färbung und durch das Strichmuster; er macht einen jüngern Eindruck. Südöstlich von diesem Hüyük fand ich ein noch heute ausgenutztes Feuersteinlager und konnte somit, da andererseits aus den tiefsten Schichten des Hügels zahlreiche Feuersteingeräte geborgen wurden, ein Continuum im Abbau von Feuerstein seit ältesten Zeiten notieren.

Der Bericht über meine Reise im Gebiete Sivas-Kangal findet sich im Belleten des TTK, Nr. 32, S. 662-667.

Meine letzte Reise (1944), über die ich einen Bericht vorbereite, galt dem Abschnitt Samsun-Rize. Ich untersuchte den Küstenstreifen selbst vom Mündungsgebiet des Yeşilirmak an und machte Abstecher längs der zahlreichen in das Schwarze Meer mündenden Flusstäler in einer Tiefe von 5-35 km. Auf diese Weise untersuchte ich das Hinterland von Terme, Ünye, Ordu, die Umgebung von Harşit am gleichnamigen Flusse und das Tal des bei Trapezunt mündenden Değirmen-Flusses. Östlich von Ordu fand ich nicht die mindeste Spur prä- oder protohistorischer Siedlungen. Die Verfolgung der Küstenlinie wurde durch die bis ans Meer reichenden Gebirgsvorsprünge erschwert. In der Umgebung von Ordu untersuchte ich die Grotten Yeraşlı und Terzili. Mit Hilfe einer Sondage konnte ich den oben S. 487 wiedergegebenen Befund betreffend den sogen. Grottenfund von Ordu bestätigen: denn in der Grotte Yeraşlı kam hethitische Keramik zu Tage. Ist so der Zusammenhang der Zivilisation der Pontusgegend mit dem Zentrum Anatoliens gut nachgewiesen, so konnte ich für Beziehungen dieses Gebietes mit dem Osten (Gegend von Kars) nur einen einzigen Zeugen entdecken, die S. 495-6 unter j registrierte Identität eines noch nicht datierbaren Gefässtyps.

Die Fundarmut des Küstenstriches zwischen Ordu und Rize möchte ich aus der dünnen Besiedlung dieser Gegend und daraus

erklären, dass wegen Mangels an Kommunikation weder die zentralanatolische noch die ostanatolische Zivilisation sich so weit erstreckte, wie ich überhaupt, wenn ich die aus dem Verlauf der grossen Gebirgsketten sich ergebenden vier Parallelstreifen (1. Küstenstreifen, 2. Keltik-und Çoruh-Tal, 3. Kızılırmak und Oberer Euphrat, 4. Tohumasu-Euphrat-Murat) miteinander vergleiche, eine von Norden nach Süden zunehmende Dichte der allgemeinen Besiedlung und in gleichem Maasse zunehmende Enge der Verbindung zwischen West und Ost voraussetzen möchte. Meine nächste Reise, auf der ich den vierten dieser natürlichen Verkehrswege zu verfolgen und meine Route nach Norden bis in die Gegend von Kars fortzusetzen beabsichtige, wird mir zeigen, ob dieses mein instinktives Urteil sich bewährt.

Obgleich aüsserhalb meines Themas Hegend, registriere ich noch die allgemeine Beobachtung, dass sowohl die Denkmäler der Kultur des griechisch-römischen und byzantinischen Zeitalters wie die des seldschukkischen und frühosmanischen, also Burgen, Kirchen und Moscheen, je weiter wir längs der Küste nach Osten vordringen, umso besser erhalten, umso weniger der Zerstörung anheimgefallen sind.

Die Spärlichkeit bzw. Absenz von Funden in diesem Gebiete erhöht den Wert unserer Beobachtungen für das Gebiet von Samsun, das sich somit jetzt als der einzige wichtige Korridor für das Vordringen der zentralanatolischen Kultur bis zum Schwarzen Meer erweist.

III. Untersuchungen im Gebiete von Bayburt (Karte 4).

Nachdem ich meine zweite Erkundungsreise in das Gebiet von Kars beendet und dort neben einer noch unübersehbaren Anzahl östlicher und lokaler Keramiktypen auch die Erstreckung der zentralanatolischen "kupferzeitlichen,, Ware nach dem Osten festgestellt hatte (vgl. oben S. 492 ff.), machte ich es mir zur Aufgabe, den etwaigen Verbindungsgliedern zwischen West und Ost nachzugehen. Zu diesem Zwecke untersuchte ich zunächst nicht die Gebiete von Erzincan und Erzurum, von denen das letztgenannte durch die Ausgrabung von Karaz (oben S- 488) schon zur Genüge geklärt ist, sondern den durch die Flussläufe des Kelkit und Çoruh gebildeten natürlichen Verbindungstreifen, und insbesondere dessen Mittelteil, den Umkreis von Bayburt. Ich begann meine Reise in Bayburt und verfolgte das Tal des Kelkit bis in die Gegend von Samsun. Darüber habe ich im Belleten des TTK, Nr. 32, S. 673-780, berichtet. Genauere Untersuchung widmete ich dem Gebiete des Hüyükü Pular, der einem Gebirgszuge, der sich von einem Punkte zwischen Erzincan und der Stadt Kelkit in nordöstlicher Richtung bis zur Ebene von Bayburt hinzieht, den Namen gegeben hat. Dieser Ebene gegenüber, von ihr durch den Flusslauf des Çoruh getrennt, liegt die Ebene von Hart. Diese durchstrei-

fund fand ich keine alten Siedlungen, dagegen stellte ich in der Umgebung von Hart künstliche unterirdische Wege und Höhlen fest. Hier auf brach ich von Bayburt in der Richtung nach dem Pulur-Gebirge auf, passierte den Devetaşı-Pass, gelangte über die Dörfer Varijna und Keçeyi nach Hindi (im Ostteil der grossen Ebene von Bayburt). Die Gegend ist fruchtbar und das Leben der Bauern trägt zentralanatolisches Gepräge. Nahe dem Dorfe Hindi fand ich einen Hüyük gleichen Namens, 10 km südlich davon bei dem Dorfe Haşıye den Hüyük Haşıye. Den erstgenannten Hüyük konnte ich nicht untersuchen, weil er mit Rasen bedeckt ist. Auf dem zweiten fand ich einige "kupferzeitliche,, Keramik. Ich setzte dann meine Reise fort und beobachtete bei dem Dorfe Siptoros einen dritten Hüyük, der gleichfalls nach dem Dorfe benannt ist. Nach Passieren der Dörfer Çıphınız und Sünür überschritt ich das Tal des Lori-Baches und gelangte nach Kısanta. In diesem Dorfe überallverstreut finden sich Baureste des klassischen Altertums wie Säulenstümpfe, Reste dicker Mauern und Kanalisationsanlagen. Von Kısanta wanderte ich längs der nordöstlichen Ausläufer des Pulurgebirges und gelangte nach Haburna in einer versumpften Ebene. Dieses sumpfige Terrain setzt sich bis in die Gegend des Dorfes Hıgıni fort. Den Fluss Pulur aufwärts wandernd kam ich schliesslich in das Dorf Pulur. In der Mitte dieses Wegabschnittes notierte ich einen kleinen Hüyük mit Namen İfçeklerin tepesi. Die Armut an Siedlungsspuren entlang dieses Weges entspricht der Unfruchtbarkeit dieses Gebietsstreifens. Pulur ist das weitaus grösste unter den erwähnten Dörfern. Wie sein Name (armenisch pulur = Hüyük) besagt, liegt dieses Dorf auf einem Siedlungshügel, welcher der grösste unter den in diesem Gebiete beobachteten ist. Vor Mitteilung des Befundes dieses Hüyüks ein paar Worte über seine natürliche Lage! Das Gebiet um Pulur liegt inmitten des Quellgebietes grosser Ströme. Sowohl die (Juellflüsse des Çoruh (die erwähnten Lori und Pulur) wie die des Kelkit entspringen in dieser Gegend, die somit die Wasserscheide zwischen diesen beiden Flüssen darstellt. Die Çoruh-Quellen vereinigen sich in der Bayburt-Ebene und fliessen durch die tiefen Einschnitte von Sünür und Çıphınız in die Ebene von Hart. In ähnlicher Weise wie wir es eben beschrieben haben, kommuniziert das Glacis des Pulurgebirges auch in den Richtungen Kelkit (westlich Pulur) und von dort weiterhin längs des Flusses Kelkit bis in die Samsun-Gegend, sowie in der Nordwestrichtung gegen Gümüşhane und das Tal des Harşıtı. Die von Pulur in diese Richtungen sich öffnenden Pässe sind zwar schwierig, aber doch relativ leicht zu passieren. Im Unterschiede von dem Tale des Kelkit, das gegen Westen zu Verkehrswegen keinerlei Schwierigkeiten entgegensetzt, ist das Tal des Çoruh in der Gegend von İspir eng und schwer passierbar. Gegen Süden zu dagegen, in der Richtung auf Erzincan, wie gegen Osten, in der Richtung Erzurum, lassen sich die

dicken Bergketten des Kopdağı nur unter schwierigen Umständen überschreiten. Zusammenfassend lässt sich also sagen, dass der durch die Pular-, Bayburt- und Hart-Ebenen ausgefüllte Komplex nur nach dem Westen hin offen ist, während sein Zusammenhang mit dem Süden und Osten durch natürliche Hindernisse erschwert ist. Wenn wir diese natürliche Lage als die Voraussetzung für die Verhältnisse der Besiedlung, die Zusammenhänge von Völkern und Kulturen auswerten wollen, so müssen wir uns von der Vorstellung freimachen, dass im alten Anatolien natürliche Weghindernisse die Ausdehnung von Stammgruppen oder die Verbreitung von Zivilisationen bestimmter Art dauernd hindern konnten. Trotzdem bleibt es bei der Untersuchung der alten Kulturen wichtig, ihre natürlichen geographischen Zusammenhänge von den durch die natürlichen Verhältnisse erschweren, somit weniger essentiellen und sekundären Verbindungen scharf zu trennen. Wenn wir diese Anschauungsweise auf das Gesamtbild Anatoliens anwenden, so beobachten wir, dass im äussersten Osten das Flusstal des Araç und das Plateau von Kars nach Osten gegen die Nachbarländer Anatoliens zu offen liegen, somit weite, nach vielen Seiten offene Möglichkeiten der Kommunikation bieten, während gegen das Innere der Halbinsel zu nur mehr oder minder geschlossene Plateaux, wie das von Hasankale und Erzurum bzw. Erzincan oder relativ enge Korridore, wie der zwischen Erzincan und Erzurum oder zwischen Erzincan und Sivas vorhanden sind.

Die Untersuchung des Hüyüks von Pular gibt uns Aufschluss über die Vorgeschichte der von uns soeben als Quellgebiet des Kelkit und Çoruh zusammengefassten Landschaft. Dass gerade an diesem Platze eine die übrigen an Grösse übertreffende prähistorische Siedlung sich befindet, die bis zum heutigen Tage ihre relative Bedeutung bevahrt hat, erklärt sich nicht nur aus der Fruchtbarkeit dieses Abschnittes des Pular-Tales, sondern auch aus der günstigen Verkehrslage im Schnittpunkt der von uns verfolgten Westostlinien mit einem von Süden aus der Richtung Erzincan kommenden natürlichen Wege. In griechisch-römischer Zeit scheint der Hauptort des Gebietes um Pular herum allerdings nicht dieser Ort, sondern das 20 km südwestlich davon gelegene heutige Dorf Sadak gewesen zu sein, dessen Aquädukt inmitten eines grossen Trümmerfeldes noch erhalten ist; J. G. E. Anderson identifiziert in seinen *Studia Pontica* (I, S. 148 ff. und II, S. III ff.) diesen Ort mit dem römischen Heerlager Satalla. Der Hüyük von Pular liegt, wie gesagt, inmitten des Dorfes; er ist 15 m hoch und 80 bis 100 m breit, seine Nordseite vollkommen zerstört und durch diese Offenlegung die Schichtenfolge am Nordhang des Hüyüks genau zu beobachten. Durch viele der Aushebung von Erde dienende Schächte ist ein Teil des Nordhanges aber in einen für Untersuchungen unbrauchbaren Zustand geraten.

Der grösste Teil der von mir gesammelten Keramik ist "kupferzeitlich,,. Nur wenige Stücke hethitische Keramik (hellbraun öder rot) sowie ein paar Bruchstücke tiefschwarzer, gut gebrannter Keramik aus feingeschlemmtem Ton, die ich mit gewissen in Zentralanatolien gefundenen, als phrygisch bezeichneten Typen für identisch öder wenigstens gleichzeitig halte.

Von der "kupferzeitlichen,, Ware gebe ich auf Tafel V in halber natürlicher Grösse die wichtigsten Typen:

I. (Nr. 1-3): grobe Fertigung, scbnvarze öder rote polierte Engobe. Das 2 cm dicke Exemplar 1 ist aussen schwarz, innen rot. Die aussen angebrachten reliefartigen Ornamente in Streifenform; Stück 2: aussen rot, innen schwarz, 5 cm dick; aussen auf dem vortretenden Absatz inzisierte Zickzackmuster; Nr. 3: aussen schwarz, innen rot an der Oberfläche zwei reliefartige Knöpfe. Aile drei Stücke zeigen trotz ihrer groben Form hinsichtlich der Verarbeitung des Tons, der Engobierung, der Polierung und des Brandes hohe Techriik. Sie sind ihrem Typus nach identisch mit der Karaz-Keramik (s. über die Ausgrabung von Karaz bei Erzurum oben S. 488 wo eine Charakteristik des hervorstechendsten Typus dieser Keramik gegeben ist).

II. Die zweite Gattung der Keramik von Pular wird repräsentiert durch Nr. 4 und 5. Sie ist identisch mit der gewöhnlichen "kupferzeitlichen,, Töpferware des mittleren und nördlichen Anatoliens: innen schwarz, aussen rot öder hellbraun. Auch die Besonderheiten, die unsere zwei unscheinbaren Exemplare zeigen, sind nicht als lokale Eigentümlichkeiten in Anspruch zu nehmen: bei Nr. 5 greift die schwarze Farbe der Innenseite 1 cm über den Rand auf die Aussenseite über; bei Nr. 4, das Schalenform zeigt, ist eine Eintiefung des Bodens zu beobachten.

III. Nr. 6 und 7 sind wichtig, weil sie unş die Ausdehnung der Troja - Yortan - Keramik, die so reichlich in der Gegend von Samsun gefunden wurde, bis in das Gebiet von Bayburt demonstrieren. Sie sind tief schwarz; Nr.:6 ist ein Teller mit kurzem Rand und breirem Boden, auf der Unterseite nahe dem Rande sind kleine runde, knopfartige Erhöhungen, wohl Füsse, zu beobachten; das Stück, das besondere Feinheit der Technik zeigt, weist noch eine andere Eigentümlichkeit auf, eine dicke Auftragung von Ton innen längs des unteren Gefässrandes; dadurch entsteht eine Verschiedenheit in der Aussen-und Innenform des Gefässes.

IV. Diese hier durch sechs Beispiele (Nr. 8 - 14) vertretene Kategorie nehme ich als die feine "kupferzeitliche,, Ware in Anspruch. Beispiele dafür sind in ailen zentral- und nordanatolischen Ausgrabungen zutage gekommen. Diese feine Ware unterscheidet sich -von der groben durch das Fehlen der Engobe und der Karbonisation, bevahrt den natürlichen Farbton und zeichnet sich deshalb durch viele Farbnuancen aus, wie hellbraun (Nr. 8), etwas dunkles schmutziges Braun (Nr.9),

A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, F. 4

kundelbraun (Nr. 10 und 12), gelbbraun (Nr. 13), schliesslich hellrot (Nr. 14). Die Stücke zeigen einfache Randprofile, Griffe in Knopfform und manchmal eingeriefte Ziermuster.

Das Ergebnis der Beobachtungen der "kupferzeitlichen,, Keramik von Pulur ist also, dass sich ; von der Zusammensetzung des Tons abgesehen, keine ausgesprochen lokale Ware für das Bayburt-Gebiet nachweisen lässt, dass dieses hinsichtlich der Töpferei vielmehr einerseits mit dem Osten (Erzurum), andererseits mit dem Westen (Samsun), schliesslich—dies wohl bei der Mehrzahl der Töpferware—mit dem Zentrum Anatoliens zusammenhängt.

Wie in vielen Orten Anatoliens, so zeigt auch in Pulur eine dicke Brandschicht und die Verschlackung der nahe der Oberfläche des Hü-yüks gefundenen roten Scherben, dass auch hier die sogenannte Kupferzeit durch eine Katastrophe ihr Ende gefunden hat. •

IV. Ein in Pulur gefundenes einzigartiges Stempelsiegel.

Das auf Tafel VII im Maasstabe 1:2 von ailen Seiten abgebildete aus Ton hergestellte Stempelsiegel wurde in den Schichten der "Kupferzeit,, gefunden, würde aber auch, wenn es sich nicht durch diese Fundlage datieren liesse, keinen Zweifel daran lassen, dass es in diese Zeit zu datieren ist, weil, wie im folgenden näher ausgeführt, es in Material, Technik und Farbe vollkommen mit der "kupferzeitlichen,, zentralanatolischen Keramik übereinstimmt. Es unterscheidet sich aber von ailen bisher in Anatolien gefundenen Stempelsiegeln durch seine Grösse, seine Form und das Motiv seines Siegelbildes. Um meine Hypothese betreffend die Verwendung dieses grössten bekannten Stempelsiegels vorwegzunehmen, so betrachte ich es als den uralten Zeugen eines noch heute in ganz Anatolien üblichen Brauches, des Abdrückens von Stempeln auf Getreidehaufen, wie sie nach dem Drusch auf der Tenne belassen werden, zwecks Verhinderung von Getreidediebstählen öder zur Dokumentierung von Eigentumsansprüchen an dem Ernteertrag, z. B. bei Erhebung des Zehnten. Der türkische Name für Getreidehaufen dieser Art ist çeç, dementsprechend die Bezeichnung für die Stempel der gekennzeichneten Gattung çeç mührü. Die Auffassung unseres kupferzeitlichen Stempelsiegels als çeç mührü wurde mir dadurch suggeriert, dass entlang der gângen von mir zurückgelegten Wegstrecke von Pulur bis Samsun, von dort nach Merzifon und über Çorum und Yozgat nach Ankara mein Fundobjekt, unaufgefordert und übereinstimmend, von ailen Bauern dieser Gegenden als çeç mührü bezeichnet wurde. Ich habe mir diese naive Erklärung zu eigen gemacht, weil ich keine andere Möglichkeit der Verwendung für ein Siegel von der Grösse und Eigentümlichkeit unseres Stückes sehe. Ein Versuch zeigte mir, dass es für diesen Zweck sehr wohl geeignet sein konnte. Dass die Kontinuität dieser Sitte scheinbar jahrtausendlang unterbro-

chen war, erkläre ich damit, dass "Getreidehaufenstempel,, nur in den ältesten Zeiten aus Ton, in späterer (wie heute zumeist) aus Holz hergestellt wurden und somit nicht erhalten sein können. Auf Tafel III sind einige Typen solcher Stempel, wie sie heute öder in der jüngsten Vergangenheit im Gebrauche waren, zusammengestellt. Die abgebildeten Beispiele sind aile aus Holz, aber Stein, Ziegel, selten sogar Kuhmist, lassen sich gelegentlich als Material belegen. Bewährt sich meine Hypothese, so kann man auf die Analogie der Spinnvvtel hinweisen, die, bekantlich seit den ältesten Schichten anatolischer Zivilisation nachgewiesen, bis auf den heutigen Tag hinsichtlich Gestalt und Ziermuster eine gewisse Kontinuität nicht verleugnen können. Ich beschreibe nun kurz die am meisten hervorstehenden Charakteristika unseres Stempelsiegels. (Meine Kollegin, die Assistentin Frau Dr. Nimet Dinçer-Özgüç, stellte mir freundlichst zwecks Vergleichung ihr systematisch gesammeltes Material über Stempelsiegel Anatoliens, das aile Perioden umfasst, zur Verfügung; ihre Monographie über diesen Gegenstand, die 1943 als Doktor-Dissertation unserer Fakultät eingereicht wurde, ist leider noch nicht erschienen; nur ein Auszug im zweiten Band dieser Zeitschrift, s. 78-81, ist veröffentlicht.)

A. Dimensionen: Die ungefähr elliptische Siegeifläche misst in der Länge (wobei der fehlende Teil sicher ergänzt ist) 17,5, in der Breite 14,5 cm. Die Dicke der Stempelplatte, am äusseren Rande gemessen, beträgt 2 cm und wächst gegen die beiden Punkte, wo der Griff bis zur Stempelplatte reicht, auf 3 cm an.

Der Bandstreifen tritt etwa 5 mm über den vertieften Mittelteil der Stempelplatte hervor, das T-förmige Hauptmotiv (s. unten C) erhebt sich als Relief etwa ebenso stark aus dieser Eintiefung; der Schaft des T wird nach unten zu niedriger und verliert sich in etwa 1 cm Abstand vom Randstreifen in der Grundfläche.

Der Griff misst an seiner breitesten Stelle 7 cm (nach Ergänzung), in der Mitte ist er 5 cm breit, an der Spitze 2 cm.

Das Siegel wiegt 1115 g. Die bisher untersuchten "kupferzeitlichen,, Siegel Anatoliens (s. die erwähnte Arbeit von Nimet Dinçer-Özgüç) zeigen nicht im entferntesten die grossen Dimensionen unseres Siegels: die grössten Exemplare haben einen Durchmesser von .4 cm; aus Ton hergestellte grosse Exemplare wiegen nur 15 g. Für das einzige Siegel, das sich hinsichtlich der Grösse mit unserem Stück vergleichen lässt, s. unten s. 505.

B. Form und Herstellungsart: Einzigartig ist auch die Form unseres Siegels, dessen Grundfläche ungefähr elliptisch, genauer gesagt mandelförmig ist. Der Griff ist an seinem breiten Ende rund und verjüngt sich gleichmässig gegen sein spitzes Ende. Seine Scheitelfläche ist abgeplattet und etwas nach links geneigt. Nur an der rechten Seite des Griffes befindet sich ein Knopf und eine (jetzt teilweise abgebrochene)

bogenförmige reliefierte Verzierung. Sowohl der Knopf wie die Bogenlinie dürften Mittel gewesen sein, dem Benutzer anzuzeigen, in welcher Richtung das Siegel abzudrücken sei: wenn er den Daumen auf die glatte (unverzierte, linke) Seite, die übrigen Finger auf die verzierte (rechte) Seite legte, kam der Abdruck in der erforderlichen Richtung zustande.

Was die unsymmetrische Gestaltung des Griffteiles, von der Anbringung des Knopfes abgesehen, betrifft, (die rechte Seite des Griffes ist ca. 1 cm höher als die linke), so möchte man sie zunächst aus einer gewissen Sorglosigkeit des Handwerkers erklären; die Spitze, in die er ausläuft, erinnert, von der verzierten Seite aus gesehen, an einen Vogelkopf. Da der Knopf aber nur auf einer Seite angebracht ist, kann man ihn nicht als "Vogelauge", auffassen. Ob etwa die erwähnte unsymmetrische Gestaltung des Griffes der bequemen Handhabung des Stempels diene und ob die nicht erhaltene Hinterseite des Griffes etwa eine besondere Stütze für das Auflegen der Handfläche aufwies, bleibe unentschieden!

Das Siegel ist sehr sauber aus einem mit feinem Sand versetzten Ton hergestellt, mittelstark gebrannt. Die an der Bruchfläche zutage tretende Struktur des Tons zeigt, dass das Siegel in einem Stück erst roh geformt wurde, dann durch Zurechtschneiden seine spezifische Form gewann. Die ganze Oberfläche des Siegels ist mit einer dicken roten Engobe versehen und poliert. Nur an der linken Hälfte der Stempelfläche ist der rote Überzug beim Brennen etwas geschwärzt. Wie bekannt, sind kleine Stempelsiegel aus Ton in der "Kupferzeit", ganz gewöhnlich; unser Stück unterscheidet sich von ihnen, abgesehen von der Grösse, durch die längliche Gestalt der Grundfläche, die unsymmetrische Form des Griffes und die rote Engobe, die ihrerseits (was bei den kleinen Siegel n nicht zu beobachten ist) der gleichzeitigen Töpfereitechnik entlehnt ist.

Ç. *Das Motiv des Siegels*: Der wichtigste Unterschied gegen die gleichzeitigen Siegel besteht aber hinsichtlich des Motivs. Auf ailen Siegeln, nicht nur den anatolischen, herrscht das Prinzip, dass das Siegelbild auf dem Negativ als Vertiefung, somit im Abdruck als Relief erscheint. Auf unserem Stempel dagegen sind im Negativ sowohl der Rahmen als das Zeichen in der Mitte erhöht, sodass im Abdruck Rahmen und Zeichen als Vertiefung erscheinen, während die leere Fläche zwischen Zeichen und Rahmen erhöht hervortritt.

Was das Zeichen selbst betrifft, so ist es auf die vertiefte Fläche aufgesetzt, wobei eine gratartige Mittellinie entsteht, die aber an manchen Stellen durch Abnutzung gelitten hat. Die beiden Arme des Zeichens sind abwärts gebogen, derart dass sie sowohl zur Innenkante des Rahmens als auch zum Rand des ganzen Siegels parallel laufen. Der Rahmen scheint somit der Form des Zeichens angepasst zu sein.

Bezüglich eines etwaigen symbolischen Wertes unseres "Zeichens,, enthalte ich mich solange aller Vermutungen, als dieses Zeichen nicht nur in seiner spezifischen Form, sondern auch als Genus durch gleichzeitige Parallelen nicht aufgeklärt wird. Ebenso verzichte ich darauf, Symbole, die aus den späteren Perioden der anatolischen Geschichte bekannt sind, an die Gestalt unseres Motivs anzuknüpfen. Nur einer Vermutung möchte ich Raum geben: es ist unverkennbar, dass unserem Siegelbild als Ganzes betrachtet die Gestalt eines Pferdehufes zugrundeliegt, so dass die Symbolkraft dieses Motivs schon für uralte Zeiten belegt wäre. Allerdings ist bisher durch Knochenfunde das Vorkommen des Pferdes in der anatolischen "Kupferzeit,, noch nicht bezeugt. Eine unsichere Spur liefert ein Knochenfund, den ich in "Dündartepe,, bei Kars in einer kupfen zeitlichen Schicht machte und noch nicht veröffentlicht habe: der Hufknochen eines Equiden, dessen genaue zoologische Bestimmung noch aussteht.

Nur eine einzige unvollkommene Parallele zu unserem Stück ist mir bekannt: das im Hügel "Dündartepe bei Kars,, (s. oben S. 492) gefundene, im Belleten des TTK, Nr. 32, Taf. 94, 1, von mir veröffentlichte, nur zur kleineren Hälfte erhaltene, gleichfalls tönernerne Stempelsiegel. Durch Ergänzung dieses Siegels können wir die Dimensionen seiner Grundfläche sicher bestimmen; es ist etwa halb so gross wie unser Stempel, aber zum Unterschied von diesem ist auf dem Siegel von "Dündartepe ,, das Motiv, wie bei allen anderen Siegeln, eingetieft: eine Spirallinie, deren Beginn und Ende auf dem Fragment erhalten sind (das gleiche Motiv findet sich auch auf den kleinen kupferzeitlichen Siegeln Anatoliens, wenn auch in etwas anderer Form, und als Relief auf der Keramik von Karaz). Wir können ihm nicht den Charakter eines Zeichens im Sinne des Siegels von Pular zuerkennen, sondern betrachten es als reines Ornament. Aber auch dieses Stück ist in gewissem Sinne ein Unikum, weil die Spirale ungewöhnlich tief eingeschnitten ist. Wenn auch mit etwas grösserer Reserve als bei dem den Gegenstand dieses Kapitels bildenden Stempelsiegel, möchte ich auch den Zweck dieses seines Gegenstückes darin sehen, *Getreidehaufen* zu siegeln. Auch hier habe ich mich durch Versuche überzeugt, dass bei solcher Verwendung des Siegels markante Spuren zutage treten.

Auszugsweise übersetzt
von *B. Landsberger*.